

Г. ТАНЦЮРА

Записки
ЗБИРАЧА
ФОЛЬКЛОРУ

ЦЕНТРАЛЬНИЙ БУДИНОК НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Г. ТАНЦЮРА

Записки
ЗБИРАЧА
ФОЛЬКЛОРУ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА
І МУЗИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ УРСР
КІЇВ — 1958

Книга Г. Т. Танцюри «Записки збирача фольклору» є докладним посібником для тих, хто хоче присвятити свою роботу збиранню пісенних зразків народної творчості. На підставі прикладів з власної практики автор дає методичні поради про те, як провадити збирання, вивчення і систематизацію фольклорного матеріалу. У книзі подається струнка система методичних вказівок по збиранню фольклору, визначаються дані, якими повинен володіти фольклорист (мати добру пам'ять, уміти співати, знати багато пісень напам'ять, володіти технікою запису мелодії і тексту пісень).

ВІД АВТОРА

На республіканській нараді збирачів фольклору, скликаній Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнології АН УРСР у січні 1957 року, між іншим говорилося і про те, щоб я поділився своїм досвідом збирання та упорядковування усної народної творчості.

Виступи на цій нараді, дружні розмови з науковими працівниками та збирачами фольклору переконали мене в тому, що така робота буде корисною, що таку роботу треба зробити. Наслідком цього і з'явилися «Записки збирача фольклору».

Збирати усну творчість трудового народу можна двома основними методами: стаціонарним та експедиційним. Мені ніколи не доводилося брати участь у фольклорних експедиціях, і в моїх записках мова йтиме лише про стаціонарний спосіб збирання фольклору.

«Записки збирача фольклору» аж ніяк не претендують на повне і всебічне дослідження чи узагальнення способів стаціонарного збирання фольклору. Це звичайна розповідь про те, як один збирач, постійно проживаючи в одній місцевості протягом довгого часу, збирав народну усну творчість, якими прийомами при цьому він користувався і які це дало наслідки.

Ділячись своїм досвідом, автор розраховував не на спеціаліста-фольклориста, а на рядового збирача, який постійно живе в одній місцевості і має бажання збирати усну народну творчість, вивчати культуру, мову і звичаї свого народу. В такому плані і побудовані оці «Записки».

Може, ця скромна робота декому підкаже, як починати збирання фольклору, декому допоможе продовжувати вже почату роботу. І якщо ця книжечка пригодиться збирачам фольклору, і вони своїм самовідданим трудом поповнять, збагатять скарбницю нашої радянської народної творчості, то я буду радий, бо в цьому і полягає мета даної роботи.

АВТОР

І. ПОЧАТОК РОБОТИ

Насамперед треба сказати про місце, час і ті обставини, за яких почалися перші мої записи фольклору, та про те, що стало головним стимулом для такої роботи.

Жив я у селі Зятківці, Гайсинського району, теперішньої Вінницької області. Зацікавився народною творчістю з 1916 року, мені минуло тоді 15 років. Якраз тоді, закінчивши церковно-парафіяльну школу, я допомагав батькові господарювати. У батька було півтори десятини поля і 8 їдців. Всілякі матеріальні нестатки мені довелось витерпіти змалечку.

Невеличку кількість книжечок із шкільної бібліотеки я вже перечитав. Тоді на селі був книжковий голод. Дома були тільки «Кобзар» Шевченка і псалтир. Коли траплявся мені папір, то у вільний час я переписував із «Кобзаря» вірші. Крім цього я писав щоденник. Ви спитаєте, що могло тоді цікавити сільського підлітка з початковою грамотою? — В щоденник записував різні факти з власного та сільського життя.

Де тільки діставав літературу, читав її з великим задоволенням, але без ніякої системи. Ніхто не керував моїм читанням, ніхто мені нічого не пояснював. Не було кому це робити. І все-таки читання марно не пройшло. Російська класична література залишила глибокий слід у дитячому серці. Вона породила нові думки, пориви до чогось величного, до якогось подвигу. Книжка закликала до нового ще незвіданого світу. А навколо — гнітючі злидні і непосильна праця у дрібному бідному господарстві. Ось чому в щоденнику часто відбивалися нові для селянського хлопця думки, які перегукувалися з кращими віршами російських поетів. Це була непомітна, але певна підготовка до майбутньої роботи.

У нас жила батькова мати, що добре ще пам'ятала кріпаччину. Після одруження вона була кріпачкою ще десять років. Бувало, збере вона нас, онуків, і розповідає про панщину. Її розповіді я ретельно записував у свій щоденник. У 1916 році бабуся вмерла. На похорон зібралось чимало старих людей, які розповідали про кріпаччину, про збиткування місцевого поміщика над людьми, а найбільше — про повстання зятківчан у 1885 році. Це для мене було ціле відкриття. Виявилось, що ці темні, неписьменні люди — герої, і кращі з них загинули в царських тюрмах, на каторзі. Виявилось, що мій дід Омелько Танцюра був головою комітету повстанців 1885 року і помер у в'язниці, але нам, дітям, про це ніколи не говорилося, бо за селянами тоді був пильний поліцейський нагляд. Звичайно, все, що я почув на цьому похороні, я позаписував у свій щоденник, маючи на меті опісля розпитати старих людей до подробиць і все позаписувати. Повстання було масове, учасники і свідки ще були живі, багатьох з них я знав особисто. Все це, про що мені розповіли, справило на мене глибоке враження. Чим більше я розпитував людей, чим більше знаходилося цікавого і цінного матеріалу, — тим більше захоплювала мене така робота. Цей випадок і став поворотним пунктом у моєму житті.

Отже, історично-побутовий матеріал мене зацікавив раніш, ніж збирання народних пісень. Хто знає, можливо, що моє захоплення історією пішло б односторонньо і стало домінуючим, можливо я і не записував би художньої творчості народу, коли б не ті умови, в яких жила наша сім'я, і не ті обставини, в яких довелося мені перебувати.

Побут нашої сім'ї був простий. Літом усі працювали по господарству, а взимку сиділи за хатньою роботою. Батько і мати — ткачі. Часто в хаті стояли два ткацьких верстатів, обслуговувати які випадало мені. Але вечорами всі сідали за кужелі. Я з батьком прях один кужіль, а сестри з матір'ю мали свої кужелі з тонким волокном. Через бідність тоді не купували фабричного полотна, а обшивалися своїм грубим, домотканим.

В нашій сім'ї, як і у всякій трудовій селянській сім'ї, був твердий порядок. Батьки самі не відпочивали і дітям не давали сидіти без роботи. Розваги наші були обмежені до краю. Байдикування, непродуктивна трата часу вважалися ганебними. Але було в нашій сім'ї і таке,

чого в сусідів не помічалось: у нас усі любили слухати голосне читання художньої літератури і співати хороших пісень. Книжки брали ми в повітовій бібліотеці. Коли не було що читати, тоді всі, сидячи коло кужелів, співали. Батьки завжди підтримували наші хороші співи.

За якийсь час сам собою утворився хатній хор: батько, мати, тітка Марина, чотири сестри і я. Тут і для мене знаходяться деякі обов'язки: підбирати пісні, тільки не які-небудь, а цікаві. Перед початком співу давати таку тональність, що підійшла б для всіх, і нарешті, частіше освіжати пісенний репертуар. Це мене цілком задовольняло.

Але настав такий час, коли відомі пісні вже переспівали по кілька разів. Усі стали вимагати нових пісень. І ось одного ранку, — а це було 26 вересня 1917 року (мені тоді було 16 років) — батько дає мені наказ: підібрати свіжих пісень на вечір. І тоді я почав складати список тих народних пісень, які сам знав, решту мені гуртом підказували хатні. За цей день я записав 113 назв народних пісень. Цю дату я і вважаю початком записування пісень, хоч деякі кращі пісні були відзначені в моєму щоденнику раніше.

Записуючи, треба було пам'ятати не лише тексти, але й мелодії. Наша сім'я була досить музикальна, всі мали добру пам'ять. Тексти кращих хороших пісень я позаписував. Коли ж якусь цікаву пісню ми не всю пам'ятали, то пригадували, хто її співав, і мені доручалося піти додому до тієї співачки і записати повний текст. Так почалося моє ходіння по селу за хорошими піснями. Таким чином поповнювався, освіжався пісенний репертуар домашнього хору і зростала кількість записаних мною пісень. Разом з цікавими я збирав уже й «нецікаві» пісні, частушки, прислів'я, записував народні звичаї, вірування тощо. Мене охопила якась гарячка колекціонера.

Саме тоді село блискавкою облетіла чутка про Жовтневу революцію. Ленін, більшовики були в усіх на устах. Всі раділи. Кінець війні — радість. Місцевий поміщик граф Холоневський утік за кордон — радість. Урядники і стражники повтікали з села — радість. Мають ділити панську землю — ще більша радість.

Це був період загальнонародного піднесення, період нечуваного пориву до свободи, до знання, до науки, до героїчних подвигів. Радянська влада під керівництвом

Комуністичної партії розкувала творчі сили трудового народу, і ці сили могутньо розгорнулися. Аж тепер справдилися споконвічні народні надії, які м'яв і душив капіталістичний лад. Всі ці події не могли обійти автора цих рядків.

Зараз я тільки пригадую, що дуже зрадив тоді: адже тепер я вчитимуся, багато читатиму і піду вчителювати. Тепер я вільно буду записувати до свого щоденника все, не боячись поліцейських. Але, на жаль, моє прагнення до знань не було змоги задовольнити. Відповідної літератури ще не було, друковане слово не дійшло ще до глухого села, і мені самому без сторонньої допомоги було важко розібратися в складних політичних обставинах того часу.

А тимчасом хотілося чогось нового, особливого. З'являється бажання записувати події з життя людей, які оточують мене, — це ширше і цікавіше, ніж якийсь власний щоденник. Так почав я *записувати все*, що бачив, що чув навколо себе, нотувати фронтально все, що тільки потрапляло в смугу уваги, не думаючи, чи буде воно комусь цікавим. Записував просто для себе, щоб усе знати і на цьому вчитися.

Я переживав якраз той період, коли ото хочеться об'їхати земну кулю, обняти всіх простих людей, сказати їм щось ніжне, хороше і зробити для них щось неповторне. Це був період мого фізичного і духовного зростання.

На деякий час народні пісні відступають на другий план. Мене захопили бурхливі події в селі: приїхали додому фронтовики, розбирають панські фільварки, громлять графський палац — «гадюшник». Село клекоче. Скрізь на сходках гарячі дебати. Ще не усвідомлюючи того великого значення соціалістичної революції, я не пропускаю важливих подій і записую тільки факти, факти без висновків. Це пізніше пригодиться мені для майбутньої роботи — «Історія села Зятківець».

Коли я почав записувати все, то переконався, що це рятує від нудьги, замінює в якійсь мірі хорошу книжку, яку в селі ще важко було дістати, заповнює духовну порожнечу, забирає весь вільний час і головне — дає задоволення, прикрашає життя. Таким чином, мені пощастило знайти вірний шлях, знайти цікаву і змістовну роботу на все життя.

Витворюється своєрідна звичка: не розлучатися з па-

пером і записувати все, що вловило вухо й око. Поряд з цікавими фактами, подіями записуються і пісні. Тоді я нічоґісінько не розумів у фольклорі. Просто записував собі те, що довелось почути. Навіть слів «фольклор», «народна усна творчість», «етнографія» я ще не чув і ніякого поняття про них не мав. Звідки було мені, хлопцеві з глухого села, цього набратися.

Розбуджене революцією село давало багато життєвого матеріалу, його негайно треба позаписувати. Але нема паперу. Це мене так гнітить, що я готовий вийти на вулицю і кричати: «Дайте паперу!!» Але в селі немає не то що паперу, а навіть гасу, солі. Іду до місцевої вчительки: може, осталися учнівські списані зошити, я буду поміж рядків писати. Та школа закрита. Учнівських зошитів нема, а які й були, то давно пішли на цигарки.

Можна купити паперу на вокзалі, але в мене немає ні копійки. Про те, щоб попросити в батька грошей на папір — нічого і думати. Голі злидні диктували сувору ощадливість, а до того батько тоді на мої записи дивився, як на дитячу забавку. Паперова криза стала основною перешкодою в моїй роботі.

Через село Зятківці проходять військові частини Червоної Армії і на деякий час розміщуються в селянських хатах. Тоді був лютий холод. Помістилися і в нас. Із їх розмов я вперше чую слова: «Партком», «Бюро», «Цека». Тоді я вважав, що це такі особи, які займають високі посади, бо про них говорять усі з глибокою повагою. В мене з'являється смілива думка: піти прямо до того Бюро і попросити в нього хоч кілька листочків паперу. На моє велике здивовання виявилось, що «бюро» помістилося в нашої-таки хаті. Кілька суворих воїнів мене вислухали. Переглянулися. Посміхнулися. Спитали, що я вже записав. Я показав їм свої записи і списки не записаних ще пісень і казок. Один із військових сказав: «Муки Тантала», — і дав мені хорошого паперу. Дрібно списаний піснями, цей папір зберігся в мене і досі.

Кожен збирач фольклору, по-моєму, мусить любити співи. Навіть трудно собі уявити збирача пісень, який би не вмів співати. Правда, є збирачі, які записують лише словесний фольклор (казки, прислів'я, загадки тощо). Воно, по суті справи, і це вже добре, але однобоко, бо пропускається, не охоплюється такий цінний народний твір, як мелодія. Отже, фольклорист не тільки збирач,

він же — і співак. Він може записати і «самого себе»: записати по пам'яті ті пісні, які раніше чув і співав ще до початку збирання.

З цього я й почав свою роботу, як про це вже говорилося. Насамперед склав список тих пісень, що сам знав, а знав я їх немало. Пригадав собі ті пісні, які співав, коли пас худобу на полі, коли ходив полоти буряки до пана. Список пісень складав ретельно, щоб не забути і не пропустити якої, поки їх повністю запишу, а тоді їх переспівував разом з сестрами та їх товаришками. А після цього вже записував текст поки що без мелодії, знаючи добре, що з пісні слова не викидають, нічого не пропускають і свого не додають. І, ніде правди діти, записував безграмотно, бо української граматики не знав, та такої граматики тоді ще й не було. Зате в мене було бережне ставлення до кожної пісні, до кожного слова.

Ще тоді я добре розумів: пісню треба записувати з мелодією. Пісень без голосу не буває, то вже не пісня, а вірші. Але я тоді записував тільки тексти пісень, а мелодії запам'ятовував. Була це тоді не помилка, а біда моя: я ще не знав музичної грамоти. Мелодії мене просто переслідували, я їх уже навіть спросоння співав. Але що мені з того, що я знаю їх проспівати і співаю з охотою, а от не вмю ще записати голосу, хоч плач. І тут виникає гостра потреба: за всяку ціну негайно приступити до вивчення музичної грамоти.

Правда, я вже бачив нотне письмо. Коли мені було 10—13 років, я співав у церковному хорі, вів партію альта. Учитель — керівник хору добре організував цю справу, вивчаючи з хористами елементи з теорії музики. Я вже знав ключі, гаму, такти і хроматичні знаки, але це ще дуже мало для того, щоб самому записати народну мелодію чи танок.

Пробуючи використати свої мізерні знання, я почав записувати прості одноголосні мелодії по пам'яті, але мене брав сумнів, чи правильно це записано. Поставити ж на ноти двоголосся — було для мене недоступним. Як я тоді заздрив усім паничам — отим графським, дворянським дітям та поповичам, які мали спеціальні зали, музичні інструменти і вчителів — викладачів музики. Вони все мали і нічим не клопоталися. (Про це я вичитав з книжок). А в мене така гостра необхідність і — нічого нема. Нема нотного паперу, підручника з теорії му-

зики, музичного інструмента. Нема навіть камертона для визначення тональності. Так хочеться купити скрипку, підручника і вивчити музичну грамоту! Але в тодішньому глухому селі це було неможливо. В ті роки сільський підліток про це міг тільки мріяти. Отже, поки що мені залишалося записувати лише тексти пісень, цікаві для мене події й чекати. Я був твердо впевнений, що рано чи пізно, а доб'юся свого.

І тут мені пощастило. Незабаром після встановлення Радянської влади відкрили в Зятківцях вище-початкову школу, і я пішов учитися. Через якийсь час, набравшись сміливості, я звернувся до вчителів і попросив у них поради в справі записування пісень. Мені сказали, що записую я в основному правильно, тільки одно зле — неповна паспортизація. Від учителів я вперше ото почув слова: «фольклор», «народна усна творчість», «етнографія». Інспектор школи Венедикт Макарович Нестерук порадив мені купити скрипку, а він буде мене вчити музичної грамоти, розуміється, за плату — 50 карбованців за урок. На той час гроші вже були знецінені, така плата була мізерною, але для мене недоступною, бо в мене — не було й копійки, а на допомогу батька нічого було й надіятися.

Допомогли родичі: вони склалися і купили мені скрипку, зібрали грошей і на плату за уроки музики. Суворий і вимогливий Венедикт Макарович серйозно взявся за мене. Тільки завдяки йому я придбав необхідні мені музичні знання. Уроки музики відбувалися так. За підручником я здавав заданий урок, одержував нове завдання, а тоді проспівував Нестерукові заготовлену, продуману з дому найскладнішу народну мелодію, яку записати не вмів, і він записував її від мене, тобто — практично показував, як її записати.

В перших моїх власноручних записах мелодій не все йшло гладенько. Прості мелодії, зокрема — одноголосні, давалися легко, але були й складні моменти. Хотілося все зробити грамотно, і тому зі складними питаннями приходилося звертатися до Нестерука. Він терпляче все пояснював мені.

Признатися, нелегко було добувати оті музичні знання. Адже уроки музики завжди відбувалися після шкільних уроків, коли і мій учитель і я були вже стомлені. Нестерук часто нервувався коли я бувало візьму фальши-

вий звук, чи поламаю такт. Мені ж доводилося все зносити і тільки дякувати йому за науку.

Невистачало грошей на уроки. Були ще й інші труднощі, через які іноді мимоволі опускалися руки. Але коли глянеш бувало на пісні, записані без мелодій, та подумаєш, що й нові записи знову будуть без мелодій, — приковуєш себе до уроків. Оці гами, тріолі, малі долі ноти не на колісць готувалися, їх уже тоді було необхідно знати мені, далі чекати ніяк не можна. І незважаючи ні на що, я примушував себе вивчити теоретичний курс музики.

Це були труднощі зростання. Витрачений на це час і енергія пізніше виправдали себе.

2. СПРИЯТЛИВІ ОБСТАВИНИ ДЛЯ ЗБИРАННЯ ФОЛЬКЛОРУ

Отже, мій фронтальний запис народної усної творчості провадиться інтенсивно і дедалі поширюється. Причина цього поширення полягає не тільки і не настільки вже в тому, що в мене є охота до збирання. Головне полягає в тих сприятливих обставинах, які історично склалися. Першою і найголовнішою, щасливою для мене і для такої роботи обставиною було встановлення Радянської влади, а вслід за цим — відкриття школи. Другою сприятливою обставиною було народне здорове оточення.

Балакучість і співучість серед зятківецького (так само як і серед жителів сусідніх сіл) населення настільки поширені, що мовчазну і неспівучу людину тут вважають «ганджовитою». З такою людиною тут уникають «компанувати», бо — не цікаво. І навпаки. Співучу, балакучу людину тут завжди запрошують на весілля, на обіди, хоч вона, буває, і не з родичів. Дівчина, яка добре вміє співати, наприклад, скоріше виходить заміж, ніж та, що не співає.

Співають тут і в роботі, і під час відпочинку, в печалі і в радості. Дитячі ігри переплітаються піснями. Пісня постійний супутник трудової молоді, вірна подруга всяких її розваг і дозвілля. Вільний час молодь проводить переважно в співах.

За столом, сидячи в хаті, на полі, в млині, коли люди чекають своєї черги, вечорами біля горен, коли

гончарі випалюють глиняний посуд, над ставком після купання і т. д. і т. п. — завжди можна почути спів. На весіллі співають, на хрестинах співають, навіть над померлими співають. похоронних пісень. У тутешніх людей не буває вільного часу без співу. Навіть і в роботі вони за звичкою щось мугикають собі.

Запис пісень в той період відбувався в мене так. По-записувавши ті пісні, що сам знав, я почав за каталогом записувати їх від матері, чотирьох сестер, тітки. Кожна з них має своїх товаришок. Народ усе співучий, пам'ятливий. Взаємини у нас прості, теплі, дружні. Неділями в хату збирається молодь, щоб поспівати, посміятися. Кожне щоразу запитує мене: «А чи є вже оця пісня в тебе?» Часто навмисне заходять, щоб проспівати нову пісню. Поки що мені не треба нікуди ходити за піснями. Я їх записую вдома.

Вичерпавши пісенний репертуар своїх родичів, переходжу на «вулицю». Бувало увечері вийдеш надвір і слухаєш, як з усіх кутків села лунають співи. Там співають гарно, а там — ще краще. Повітря теплого вечора брижить піснями. Ну, як тут можна витримати, щоб не вислухати та не записати їх! В руках з'являється якась сверблячка, — хочеться зараз же сісти і все записувати.

У свята на вулицях, на вигонах ото збираються гуртками дорослі люди. Статечні діди, жінки ведуть собі свою бесіду, поволі й поважно розповідають усякі пригоди, переплітаючи їх байками, пересипаючи прислів'ями. Іноді тут лунає розкотистий сміх. А молодь співає. Будь ласка, вибирай, підходь, куди хочеш, та й записуй. І тут уже очі розбігаються: не знаєш, до якого гурту пристати, чи гуди, де голосно сміються, чи туди, де голосно співають. Шкода пропустити перше: там можна почути нові байки, влучні прислів'я. Жаль пропустити й пісню. Але йдеш гуди, куди більше тягне. Ось таке оточення дуже добре сприяє збиранню фольклору. Тут для кількох бригад збирачів вистачило б роботи.

На мене пролилася нечувана злива пісень.

Я серйозно тоді побоювався, що не зможу записати всіх пісень, які чую навколо себе. Каталоги пісень все збільшувалися. Кількість записаних творів усе зростає, а пісням, частушкам, варіантам кінця краю нема, ніби їх морська хвиля щоразу прибиває до мого берега.

Календарний цикл народних пісень було зручно записувати тому, що я постійно жив на одному місці. Весною дівчата співають веснянок. Не лінуйся, ходи з ними і записуй. Літом на Купала співають купальських пісень навколо уквітчаної верби. По жнивах співають обжинкових, на зимові свята — колядки і щедрівки. Що не записав минулого року, те подопишував, вибирав у наступні роки. Таким чином, «осідле» життя теж було однією з сприятливих обставин у стаціонарній роботі фольклорного збирача.

Спочатку мої записування велися без плану. Від випадку до випадку я записував тільки те, що попадалося. Правда, і попадалося немало, аби тільки дав йому раду. Моею роботою ніхто не керував, мені ніхто не допомагав, зате мені ніхто і не заважав. І тоді, коли мої однолітки у вільний час нудьгували і не знали, куди подітись, я мав цікаву змістовну роботу і глибоке задоволення від неї. Вільного від роботи часу мені навіть не вистачало, і я з усім молодим запалом набував тоді практичних навиків збирача, використовуючи всі згадані вище сприятливі обставини.

Дуже хотілося мені тоді зустріти таку людину, яка знала б багато пісень. Знав би я дорогу лише до однієї хати, а не блукав по вулицях, мав би справу лише з одною особою, а не з різними вередливими людьми. На мою щастя, життя звело мене з такою людиною, що обдарувала мене неоціненним багатством, яке мені й не снилося ніколи.

Якось моя мати наспівувала мені одну пісню і, як на лихо, забула її кінець. Саме на цей час до хати заходить наша близька сусідка — старенька бабуся Демедиха. Вона дружила з матір'ю і часто приходила до нас. Ми всі любили її. Мати запитала, чи не знає вона цієї пісні. — «Де там не знаю, — усміхнулася Демедиха. — До мене, сину, за піснями, до мене. На трьох волових шкурах не спишеш. Я весь свій вік провела в біді, у злиднях і в піснях. Коли б не пісні, то десь-то лопнула б із досади і горя...»

Признатися, я скептично тоді поставився до тих «трьох волових шкур», на яких не вмістився б бабусин пісенний репертуар. Але подумав, що нехай вона проспівала мені хоч кілька десятків пісень, — і то буде добре. Тут-таки вона проспівала те закінчення, що мати забула. Так

просто і природно почалося знайомство з пісенним репертуаром старої Демедихи.

Два тижні без перерви я ходив до неї і складав лише списки відомих їй пісень, яких виявилось не десятки, а сотні. Кажучи фігурально, коли я досі плавав по вузьких річечках, звідки було видно обидва береги, то тепер я виплив у якесь безмежне море. Я стомлювався писати і всерйоз почав побоюватися, що ніколи не зможу перейти того, що вона знає. А вона все каже, розповідає, співає без кінця і краю. Мене буквально заливала нова злива народної усної творчості: пісні, казки, прислів'я та найрізноманітніший етнографічний матеріал.

Тепер настав новий етап у моїй роботі.

Хочу сказати кілька слів про саму особу Демедихи. Явдоха Микитівна народилася 1856 року в сім'ї кріпака. Дитячі й молоді роки змарнувала в наймах. Заміж вийшла за бідняка. Овдовівши, вдруге вийшла заміж за старого Жука Демедя, тому її всі й звали Демедихою. Мала вона твердий характер і пишалася своєю непорочністю. Була неп'юща, весела, балакуча і на диво співуча. Всі сусіди любили її і поважали як чесну трудівницю. Найбільше всіх дивували в ній її феноменальна пам'ять, велике фольклорне багатство, красномовність і природний гумор.

Ми скоро заприятелювали. Це була міцна і щира дружба, яка може бути в онука з старенькою самотньою бабусяю. Стара Демедиха рада була, що має кому розказати про своє трудове життя, має перед ким висловитись, виспіватись. А я радів, що натрапив на свого роду «золоту жилу». Вона охоче ділиться всім тим, що знає, і я ледве встигаю позачисувати. Запис, списки, замітки росли в мене день у день.

Один раз у нас трапилося непорозуміння в питанні про паспортизацію. Вона суворо заборонила мені записувати її прізвище. Ніякого прізвища не повинно бути — ні дівочого, ні першого чоловіка, ні другого, ні «вуличного» — Демедиха. Але з цим мені не можна було погодитися, бо без паспортизації не може бути ніякого запису. Розсердившись, вона перестала була мені співати, але помітивши, як я зажурився, вирішила сама прибрати собі псевдонім — *Явдоха Зуїха*, з чим я охоче погодився.

В її біографії це слово має свою історію. Її перший чоловік довгий час служив у Зуєвім, (Орехово-Зуєво під Москвою). За це її прозивали Зуїхою. Тому вона й вибрала собі такий псевдонім. Навіть сама про себе вона часто жартома говорила в третій особі — «Зуїха». Так я скрізь її і називаю.

Якщо досі проспівані нею пісні були підписані різними прізвищами, то тепер, після нової домовленості, в її паспорті завжди пишеться вже постійне прізвище — «Явдоха Зуїха». Отже, тимчасово перервана робота відновила і тривала *понад 12 років*.

Зуїха співала і диктувала вільно і чітко. Голос у неї грудний, багатий і приємний, з широким діапазоном. Записувати з такого голосу було легко. Серед мови чи співу вона за асоціацією враз пригадує одну, а то й кілька пісень, які я зараз же вношу до свого каталога, щоб не забути і, коли прийде до них черга, записати їх. Щойно нагадане підказує їй нове. Такий ланцюжок, здається, не має кінця-краю. І так день у день, роками нескінченним потоком записуються від неї все нові й нові матеріали, які зберегла її пам'ять. І все те поетичне, художнє, чисте, взяте з життя трудового народу.

Кожен свій запис від Зуїхи я перечитував, пісню переспівував, і вона, за нашою домовленістю, мене поправляла. Треба відзначити, що ця співачка вимагала найпунктуальнішого, найточнішого запису як у тексті, так і в мелодії, — чого ніхто з наших співаків, оповідачів ніколи не робив. Мою роботу Зуїха вважала за свою. Вона виробила собі такий принцип: «За що взявся — поклади там руки, щоб було видно, що ти добре зробив. Запиши правду, нехай люди знають, яке то було життя».

Неточність запису, пропуски вона вважала за тяжкий гріх. Жоден в'їдливий екзаменатор так не присікувався до контрольних робіт, як Зуїха до моїх записів. По кілька разів вона примушувала мене перечитувати, переспівувати записане і часто-густо вимагала переписувати наново. Саме такого співця-виконавця й оповідача мені тоді й бракувало. Її добра воля, розуміння справи збігалися з моїми інтересами. Можна сказати, що Явдоха Зуїха захопилася моїм захопленням. Для мене вона була найкращим другом і вчителем. Це була своєрідна школа, яку я пройшов і яку я побажав би пройти кожному збирачеві фольклору.

На свою пам'ять мені не доводилося нарікати, але пам'яті Зуїхи я не раз дивувався і, признатися, широко заздрив. І не тільки її пам'ятливості, а й глибокій інтелектуальній обдарованості, красномовності, невичерпному гумору й оптимізму.

Спілкуючись із цією бабусею, яка так повно ввібрала в себе культуру трудового народу, я багато передумав і зрозумів. Читання з книжки тисячі пісень ніколи не дасть того ефекту, як слухання і запис їх від живої людини, яка з додатками і художніми поясненнями емоційно їх передасть. За допомогою Зуїхи я зрозумів душу простої трудящої людини, фізично і морально здорової, духовно багатой. Я ніби пірнув у лірику, в музику, в глибокий океан людських переживань і вирватися з цього полону народної поезії я і не хотів і вже не міг.

Велику втіху мав я від записаних пісень. Записую бувало і втішаюся їх художністю і милозвучністю. Між ними є такі глибоко змістовні, з невідомою і привабливою сердечною лірикою, що кожний поет з охотою під ними підписався б. Кожна така пісня, як художня книжка, як розумна бесіда друга дає тобі щось нове, якесь свіже переживання.

Кожну свіжу пісню, записану на стороні, кортить проспівати своїй бабусі. І часто бувало, що вона доповнювала текст таких пісень, давала іншу мелодію або інший відтінок мелодії. Взагалі Явдоха Зуїха була головним редактором і коректором усіх записаних у Зятківцях пісень. Сама вона не творила, але поновлювала в пам'яті те, що чула від людей за свій довгий вік.

Бувало так, що в мене лишалися тексти пісень без мелодій, а ті особи, від яких я записував, або виїхали, або померли. Вже такий матеріал неповноцінний, нікуди його не притулиш. Це вже не пісня, бо тут нема голосу. В таких випадках Зуїха часто допомагала, проспівуючи відомі їй пісні. Тоді текст запису набував повноцінності і, звичайно, паспортизувався вже на Зуїху. Коли ж і вона не знала голосу, то такі пісні записувалися в окремий зошит в надії, що колись, може, знайдуться до них мелодії.

Отже, зустріч з Демедихою-Зуїхою, записування від неї багатющого фольклорного та етнографічного матеріалу треба вважати однією з найбільш сприятливих і щасливих обставин у моїй роботі. Такі або подібні люди є скрізь, їх тільки треба відшукати.

3. СПЕЦИФІКА ЗАПИСУ НАРОДНИХ ПІСЕНЬ

Занотовуючи мелодії до раніше записаних текстів пісень, я переконався, якої грубої помилки допустився, коли записував зразу тексти, а через кілька років — мелодії, хоч ця помилка була і не з моєї вини, бо, як я вже говорив, тоді я ще не знав музичної грамоти. По-справжньому треба записувати одночасно і текст і мелодію — разом усю пісню. В моїх перших записах були прикрі неточності: пропущені повтори, додаткові склади, вигуки тощо.

Наприклад:

Записано:	А треба:
На вигоні край села Громадонька ізійшла	На вигоні край села Громадонька ізійшла Гей, гей, громадонька ізійшла.
Ой, у полі грушечка зеленая	{ Гей, ой, у полі грушечка, Грушечка зеленая. Да, гей, гей, грушечка, Грушечка зеленая
1. Ой, ніч моя темная — Як я буду ночувать, Що боюся сама спать.	1. Ой, ніч моя темная! Ой, ніч моя темная, гей, гей, Як я буду ночувать? 2. Як я буду ночувать? Як я буду ночувать, гей, гей, Що боюся сама спать.
	І т. д.

Ось що виходить, коли записувати тільки текст без мелодій. За такий запис, що стоїть у лівій колонці, не раз доводилося червоніти перед Зуїхою. Цей вимогливий учитель і непідкупний суддя не визнавав ніяких пояснень, жодного компромісу. Іноді бувало так гостро пробере, так висміє, що аж тобі жарко стане.

В моїй роботі по збиранню фольклору були й інші помилки. Так, наприклад, одного разу я почув на вулиці кілька нових пісень. Не маючи на той час під рукою па-

перу і поклавшись на свою пам'ять, я записав їх удома по пам'яті. А коли другого дня я пішов із скрипкою до тих-таки співаків, щоб звірити тексти і мелодії, то переконався, що тексти переплутані, а мелодії неточні. Після цього я дав слово сам собі ніколи не записувати по пам'яті, а тільки — зараз же за співом. Краще за один раз менше записати, зате — точно.

Найкраще записувати пісню під час її виконання. Отак зібралися собі люди і співають самі для себе, для власного відпочинку, а не для когось, не на чиєсь замовлення. Так виходить просто, невимушено, природно. Оскільки мене в селі знали, то моя присутність нікого не бентежила, не порушувала природно налагодженого співу, і записувати мені від таких співаків було неважко. До того ж кожен з них намагався чимось мені допомогти.

Запис народної пісні під спів виконавців має цілий ряд своїх особливостей. Насамперед треба брати не слова і не мелодію, відокремлено одно від другого, а захопити, відчуті самий сенс, тон, ритмічність усього цілого, що зветься піснею, з тим, щоб відбити на папері її такою, якою вона є в натурі, як вона живе в народі.

Друге. Не слід переривати співаків під час їх співу. Адже вони співають не так для когось, як для себе, і від цього мають певне естетичне задоволення. Під час співу у них відповідний настрій, і саме в цей час зручно вловити, відчуті отой сенс пісні. Грубе ж стороннє втручання обриває спів, перебиває настрій співаків, і вся естетична насолода пропадає. Та й це просто недікатно. Адже всякий помічає, як хор, що співає для себе, після хорошого виконання гарної пісні на кілька хвилин замовкає. Він мовчить не тому, що стомився, — він переживає враження від пісні. Ось цього враження і не треба псувати. Тут уже потрібний такт.

Записуючи пісню, слід звернути увагу на *стильові особливості виконання пісні*, як вона співається: чи низьким, чи високим тоном, голосно, чи тихо, швидко, чи поволі, грудним голосом, на повний голос, чи фальцетом. Мелодію, проспівану фальцетом, трудно записувати, бо деякі тони при цьому спотворюються, невірно передають відтінки мелодії, ламають її стрибкоподібними переходами. Найчастіше фальцетом співають старі люди. Фальцетування обов'язково треба уникати, підказавши співа-

кам тон на квінту, а то і на октаву нижче, щоб вони співали своїм натуральним повноголоссям.

Техніка запису пісні така. Коли трапляється нова пісня, збирач уважно її слухає до кінця і просить співаків повторити. Та хоч би він і не просив, то нову свіжу пісню вони самі охоче переспівують по два-три рази підряд. За другим разом записується текст, за третім — мелодія. Для неї на нотному папері *зрідка* записуються склади першого куплета пісні, найкраще для кожного рядка тексту відвести один нотний рядок, толі нотні значки не будуть збиті докупі і їх легше буде розтактовувати. За камертоном визначається тональність, мелодія кілька раз переграється на інструменті і тоді вже записується.

Де б це не відбувалося, співи не ведуться ввесь час. Після кожної пісні співаки роблять перерву. Отих кілька хвилин можна і треба використати на повну перевірку пісні з заспівувачем. Кожна група має свого заспівувача з більшим чи меншим впливом у залежності від його індивідуальності. Може, з ним доведеться і кілька разів проспівати тільки що записану пісню; один веде основу, а другий — підголосник, а тоді — навпаки, при цьому перевіряється, уточнюється текст і мелодія. Нарешті, збирач сам співає, вже за своїм записом, дехто з співаків тихенько йому підтягує, а решта слухає, чи правильно записано, і, де треба, поправляє. *Такий переспів записаної пісні перед співаками-виконавцями завжди і обов'язково треба робити.*

Процес запису пісні має свої труднощі, які коротко можна назвати напруженням уваги. І справді, тут треба мобілізувати всю свою увагу, зосередитися, щоб усе охопити, нічого не пропустити, правильно, скоординувати кожен склад тексту з відповідною йому нотою. Це досить напружена робота, обмежена порівняно коротким часом.

У пісні кожен склад слова має свою одну або кілька нот, належних тільки цьому складу. З пісні не можна викинути жодного слова, жодного складу, бо призначені для них ноти тоді будуть «висіти» в повітрі. Не можна також додавати ні слова, ні складу, бо вони не будуть мати відповідних нот. Пісню треба записати так, як її втворив народ, інакше це не запис.

Але поряд із цим тут є дві обставини, які значно полегшують запис пісні. По-перше, багато пісень мають повторення першого рядка, або (частіше) останніх двох

рядків кожного куплета, що взагалі властиве народній пісні. Ці повторення завжди дають змогу записувачеві зекономити раховані секунди, дають йому можливість записати текст повністю і уникнути пропусків.

По-друге, народна пісня побудована так, що мелодія однакова для всіх куплетів, скільки б їх не було, — дуже рідко бувають винятки з цього. Отже, коли мелодія правильно занотована для першого куплета, то вона мусить точно відповідати і всій решті куплетів цієї пісні.

При записуванні пісень завжди можуть бути певні труднощі, які залежать від багатьох причин. Важливо, наприклад, чи в закритому приміщенні, чи на вільному повітрі відбувається запис; чи достатнє освітлення; чи не заважають сторонні звуки, як ото буває на весіллі: музики грають, довкола тебе співають на весь голос кілька груп, і кожна співає своєї; від тверезої чи п'яної групи людей ведеться запис і т. д. і т. п. Від п'яних співаків раз і назавжди треба відмовитися записувати. Все одно опісля доведеться перевіряти запис і тратити час.

Проте все це — труднощі чисто зовнішнього порядку. Частина з них можна усунути при певних організаційних заходах, з частиною можна примиритися. Але є ще труднощі технічні, суто фахові. Наприклад, не всяку мелодію, танок можна відразу схопити. Бувають такі складні мелодії і танці, що їх доводиться кілька раз «дописувати» за допомогою музичного інструмента. При наявності достатньої музичної підготовки, після тривалої практики, ці труднощі зникають. До речі, додаткові вправи з сольфеджування укріплюють музичний слух, музичну пам'ять. Тоді швидше і легше фіксуються інтервали при записуванні мелодії.

Багато важить тональність, з якої співачка чи заспівувачка починає пісню. Вона камертона не визнає, в неї свій музичний лад, своя артикуляційна база, властива їй, свій голосовий діапазон, свої вокальні здібності. До неї решта співаків уже привичаїлася, з нею зспівалася. Вона починає заспів з легкого для них тона, і мелодії пісень легко вміщуються в їх голосовий діапазон. На цей момент збирач мусить насамперед звернути свою увагу, з цим він обов'язково мусить рахуватися.

Добре, коли заспівувач почне пісню з такої тональності, що записувачеві легко і швидко можна поставити мелодію на ноти. Але буває, що заспівувач почне не з

цілого тона, а з півтона. І коли за допомогою найточніше настроєного музичного інструмента записати такий спів, то на папері вся мелодія буде розцяцькована хроматичними знаками: діезами, бемолями і бекарами. Такий ускладнений запис дуже трудно читати, і без музичного інструмента його не розбереш. Треба знайти і підказати співакам більш підходящий тон, щоб на письмі було якнайменше хроматичних знаків. Ось чому на відшукування основної тональності часто витрачається чимало часу. Однак робити це необхідно.

Чим менше хроматичних знаків у ключі, тим вільніше читається музичне письмо, — це знає кожний керівник клубного хору. Іноді хорошу пісню він бракує тільки тому, що мелодія перенасичена хроматичними знаками, а це утруднює її вивчення з хористами. А тому записувач народних мелодій не може про це забувати. Про такі моменти мусять пам'ятати і фольклористи-експедиційники, які записують народні пісні механічним способом.

Ось маємо приклад мелодії без хроматичних знаків у ключі.

Ой у полі кри-ни-чень-ка на чо-ти-ри зво-ди
Там бро-ла дів-чи-на ві-де-реч-ком во-ду¹

Але штучно зменшувати кількість хроматичних знаків у ключі і в тактах ніяк не можна, бо тоді буде спотворена сама пісня. Тоді повністю знеціниться і мелодія і затрачена на неї праця. Краще вже ставити в ключі і по кілька діезів чи бемолів, якщо інакше не виходить. І хоч тоді мелодія розбиратиметься за допомогою музичного інструмента, зате вона буде правильно записана.

¹ Всі зазначені матеріали здано до фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, і надалі посилання будуть короткі — Фонди. В даному разі див. Фонди. Збірник 8, пісня № 13.

Варто програти і проспівати дві подані далі мелодії, щоб переконатися в тому, що тут без хроматичних знаків у ключі вже ніяк не можна обійтись.

Приклад перший.

Зе-ле-ний ду-бо-чок ски-лив-ся на ру-ту
Ой ви-йди, дів-чи-но, на час, на ми-ну-ту, ми-ну-ту.¹

Приклад другий.

Ой у са-ду, са-ду со-ло-вейце бе-че
А в дру-гій са-доч-ку ма-ти си-на или-че, или-че¹

Є такі народні пісні, що їх співають тільки в високій тональності, або — тільки в низькій.

Ось перший приклад: пісня з високою тональністю.

Ой у полі жи-го чо-пи та ми зби-го
Під бі-до-ю бе-ре-во ю ко-за-ченька вби-то

¹ Фонди. Збірник 9, Молоді-любші, № 60.

² Фонди. Збірник 15, Нещасне материнство, № 34.

- 1 Ой, у полі жито
Копитами збито.
Під білою березою
Козаченька вбито. } *Дівчі*
- 2 Ой, убито, вбито,
Затягнуто в жито.
Червоною китайкою
Личенько накрито. } *Дівчі*
- 3 Ой, прийшла дівчина,
Котора любила.
Як підняла китайочку
Та й заголосила. } *Дівчі*
4. — Чи ти, милий, впився?
Чи з дороги збився?
Чи за мною, молодою,
Тяжко зажурився? } *Дівчі*
5. — А я і не впився,
З дороги не збився,—
За тобою, молодою,
Тяжко зажурився!¹ } *Дівчі*

Другий приклад.
Пісня з низькою тональністю.

♩ = 160

Бу - ла в ме - не доч - ка ід - ним ї - ди -
но - ч - ка Та й від - да - ла доч - ку ід - ним ї - ди -
но - ч - ку да й в чу - жий край - сто - ра - но - ч - ку.

¹ Фовди. Збірник 8, пісня № 39.

1. Була в мене дочка
Ідним-їдиночка.
Та й віддала дочку
Ідним-їдиночку
Да й в чужий край —
Стороночку.
2. Ой, як віддавала,
То й наказувала:
— Щоб ти, моя дочка,
Ідним-їдиночка,
Сім літ в гостях
Не бувала.
3. А я, молоденька,
Цього не слухала.
Перекинулася
Сивою зозулькою
Та й до року прилетіла.
4. Ой, як прилетіла
Та й в садочку сіла
На крайній вишеньці,
На тій черешеньці,
Де з миленьким розмовляла.
5. Ой, як вийшла мати
Із нової хати,
Стала, погадала,
Що дочку віддала, —
Обілляли дрібні сльози.
6. Ой, як вийшов батько
З нової кімнати,
Як вирізав різку,
Малинову палку, —
Став зозульку проганяти,
7. — Ой, як ти зозулька,
То йди в ліс кувати.
Як ти моя дочка,
Ідним-їдиночка,
Прошу тебе до кімнати.

8. — Ой, не піду, тату,
До твоєї хати.
Було мене, тату,
Таку молоденьку.
За нелюба не віддати¹.

Коли після запису співакам було запропоновано змінити тон з високого на низький і — навпаки, щоб почути, яке тоді буде звучання, вони запротестували, мотивуючи відмову тим, що не звикли в іншому регістрі співати ці пісні, так їм більше подобається.

Це мене зацікавило. Вдома я кілька раз переграв зазначені пісні в різній тональності і переконався: пісня в даній співаками тональності глибше відбиває настрій народного твору. Коли добре вслухатись і вдуматись, то тут є щось невловимо тонке, що можна передати тільки музикою, співами і саме в певній тональності. Народ недаремно розрізняє різні регістри.

Отже, тональністю співаків не можна нехтувати, а слід до неї уважно прислухатися.

Серйозним недоліком у записі мелодії буде відсутність визначення темпу, тобто, коли не буде зазначено, як співається дана пісня — поволі, помірно чи швидко. А це має дуже велике значення. Ритмічність і темп у народній пісенній творчості займають не останнє місце і вимагають належної уваги. А тому без визначення темпу запис мелодії вважається ще не закінченим. Довільно, не за співом визначати темп пісні не годиться, — це буде власна вигадка.

Для визначення темпу є спеціальні музичні терміни, але не всі їх знають. Кишенькових словників з музичними термінами нема, а в підручниках музики вони подаються не повно, нарешті, такі визначення, як *Lento* (поволі, протяжно), *Andante* (повільно) і *Presto* (швидко) не відбивають повністю справжнього темпу народної мелодії, бо в них і поміж них ще є певні градації. Найкраще визначати темп мелодії за *метрономом*. Метроном являє собою маятник, який приводиться в рух пружиною, що знаходиться в нижній частині коробочки. Метроном заводиться ключем, як годинник. Маятник метронома має два тягарі, розміщені нижче і вище осі опору. Пересу-

ваючи верхній тягар, змінюють коливання маятника. Отже, період гойдання маятника змінюється залежно від положення тягара на маятнику. Написи, зроблені на шкалі метронома, показують, через які проміжки часу (частки хвилини) подаються звукові сигнали. Номери поділок дають число ударів на хвилину. Іноді метроном має дзвоник, який залежно від установки (другого регулятора біля ключа) дзвонить при кожному ударі або через один, два, три і чотири удари, що допомагає розтактовувати мелодію.

Як використовується метроном під час запису мелодії? Механіка тут нескладна. Треба знати, що коли пересунути тягар на маятникові вгору до цифри 40, тоді маятник буде коливатися повільно, а коли тягар пересунути донизу до цифри 208, тоді маятник коливається швидко. В межах цієї шкали виконуються співи і танці. Ось, наприклад, співаки виконують якусь пісню. Поки вони співають, записувач регулює тягар на маятникові (то вгору, то вниз), доки не попаде на темп співаків, ні в *якому разі не нав'язуючи їм механічного темпу метронома*. Тепер співаки і метроном мають однаковий темп. Якщо мелодія уповільнюється, то відповідно з цим пересувається тягар уверх, якщо ж прискорюється, то вниз, — і кожного разу зазначається цифра у відповідному місці мелодії чи тексту.

Пісню закінчили. Записувач дивиться на шкалу — на якій цифрі стоїть тягар маятника і записує її над мелодією, наприклад:

Іноді починаєш сумніватися: чи справді властивий цій пісні темп, відбитий метрономом. Адже темп пісні залежить від самих співаків і від настрою їх у даний момент. А може, ця пісня мусить виконуватися трохи повільніше чи швидше. Це легко перевірити. Не змінюючи записаної цифри, треба попросити інших співаків проспівати цю ж пісню; за їх співом налагодити метроном і записати цифру їх темпу. Виконання однієї і тієї ж пісні кількома колективами може дати записувачеві різні темпи і цифри. Так він їх і записує, — це будуть варіанти темпу пісні.

Кожна пісня має свої особливості, свою тональність,

¹ Фонди. Збірник № 12, Жінка в народних піснях, № 17.

швидкість і певне емоційне навантаження. Ось чому не всі пісні виконуються з однакою інтенсивністю. Не завжди всю пісню співають з однакою напруженістю; деякі окремі слова і навіть склади співають голосніше або тихіше. Є, наприклад, такі народні мелодії, в яких виконавці *акцентують* (посилюють наголос, виділяють, підкреслюють) окремі звуки або притишують їх. Ось на такі стильові характерні особливості виконання пісні збирачеві необхідно звернути увагу і відповідно в виконанням співаків опрацювати записану мелодію.

На нотному письмі це має такий вигляд.

Перший приклад. Акцентація.

Швидко $\text{♩} = 208$

Як би не тіа . ри . со, то а б не ме . нив . ся.

Розла . ди . ла ду . шу, ме . ни . ти . ся му . шу.

Другий приклад. Акцентування і притищення.

$\text{♩} = 144$

Що ж то в лу . зі за вер . ба, що без
но . ре . ня зрос . ла? Гей, гей! Гей,гей,
гей, що без но . ре . ня зрос . ла, гей, гей! ²

Часом співаки затягають одну якусь ноту серед такту, і тоді кортить поставити над нею фермату — музичний знак, який збільшує тривалість ноти на невизначений час. Звичайно, поставити фермату легко, і це при-

¹ Фонди. Збірник 9, Молодість-любові, № 184.

² Фонди. Збірник 14, Мати в народних піснях, № 30.

скорює опрацювання записаної мелодії, але ставити фермату посеред такта не рекомендується. Таку мелодію треба послухати від кількох виконавців, перевірити, чи всі однаково її співають, чи всі однаково затягають саме на тому місці, а тоді, точно за метрономом, визначити тривалість тієї ноти. Фермату, якщо вона потрібна, слід ставити тільки в кінці над останньою нотою останнього такта, коли співаки здебільшого затягають її за своїм бажанням на невизначений час.

Є ще одна характерна особливість народної мелодії. Це — *мелізми* — музичні прикраси основних нот допоміжними мелодичними фігурами. Звичайно, мелізмів може і не бути; це залежить від побудови мелодії та від співця-виконавця, його вокальних здібностей, його артистичної владі. Якщо є мелізми, то їх ні в якому разі не треба пропускати. Це спростить мелодію. Мелізми прикрашають, збагачуючи пісню, посилюють враження, яке вона справляє на слухачів. Розгляньмо для прикладу отаку мелодію.

$\text{♩} = 120$

Розси . па . ла го . рі . шень . ки ше й те . рен
О . біз . вав . ся гар . ний хло пець ще й Се . мен ¹

Повністю опрацьованою мелодія вважається тоді, коли вона *розтактована*. Більшість народних мелодій легко розтактовувати, але є й такі, над якими треба посидіти.

При розтактуванні беруться до уваги такі моменти. На кожний рядок тексту відводиться окрема нотна стрічка. Тоді не будуть до нього приєднуватися склади з наступного рядка і не буде ні розриватися, ні змішуватися музичне речення.

Це чисто технічна сторона в справі розтактовування мелодії, але треба знати, *як* вона виконується. Коли уважно прослухати *всю* пісню, то отой окремий словесно-

¹ Фонди. Збірник 15, Несчасте материнство в народних піснях, № 32-б.

музичний рядок закономірно і продукує тактування. Візьмемо для ілюстрації сказаного такі мелодії.

Музична нотация з темпом $\text{♩} = 152$. Мелодія складається з двох рядків нот. Під нотою наведено українські літери: Ви-ще лі-су, ви-ще тем-но-го, ви-ще са-ду ще й зе-ле-но-го.

Таку мелодію можна було б розтактувати і на $\frac{4}{4}$ годі в кожному рядку було б не вісім, а чотири такти. Але такий механічний спосіб тут не підходить, бо таку пісню молодь, як правило, співає ідучи, і в ній чітко відбивається темп маршу.

Приклад другий. Мелодія з неоднаковими тактами.

Музична нотация з темпом $\text{♩} = 160$. Мелодія складається з трьох рядків нот. Під нотою наведено українські літери: Снів-ся ме-ні сон-днь-лень-кий, що при-ї-вав мій ми-лень-кий. А я то-му сну бай-ду-же, при-ї-дь, при-ї-дь, вір-ний дру-же.

Тут допомагає відчуття ритмічності. В кожному рядку слух схоплює чіткий музично-логічний наголос, який постійно падає на першу ноту кожного такта.

Зрідка ще бувають такі мелодії, в яких на самому початку виносяться 1—2 ноти за такт, що обумовлюється характером самої пісні в цілому. Якщо ж кінець кінцем, не вдається розтактувати мелодію, то її треба залишити

¹ Фонди. Збірник 3. Пісня № 1.

² Фонди. Збірник 10. Кохання і розлука, № 133.

на розгляд фахівця-музикознавця, аби тільки вона правильно була записана.

Робота над піснею на цьому ще не закінчується; її обов'язково ще треба зааспартизувати, тобто, зазначити:

- 1) повну адресу місця запису;
- 2) відомості про особу, від якої записано народний твір (прізвище, ім'я та по батькові, вік, освіта, професія);
- 3) дата запису твору;
- 4) підпис збирача.

Без таких відомостей записаний твір втрачає наукову вартість.

Під час паспартизації народного твору можуть трапитися несподівані труднощі. Одного, двох-трох співаків-виконавців записати не важко. А що робити, коли співає цілий хор? Адже на вулиці, в клубі чи за столом співають 10—12 осіб. Не всіх же записувати. І не зааспартуєш же отак: «записано на вулиці», «від хлопців», «від дівчат». Це вже не паспорт. В такому разі слід записати одного-двох чи трьох співаків-виконавців, які найактивніше допомагали під час записування і найкраще знають цю пісню.

Після запису пісні треба завжди притримуватися таких правил:

- 1) не відкладаючи на інший час, дома, на свіжу пам'ять чисто переписати текст і мелодію;
- 2) виправити можливі помилки;
- 3) перевірити розтактування мелодії;
- 4) пронумерувати куплети пісні;
- 5) перевірити темп за метрономом;
- 6) переграти, переспівати записану пісню.

Тільки тоді збирач може бути впевненим, що запис пісні закінчено, коли переконається, що все, залежне від нього, вже зроблено. Тепер він спокійно може поставити під піснею свій підпис.

Записана й оформлена пісня має ось такий вигляд.

Музична нотация з темпом $\text{♩} = 168$. Мелодія складається з одного рядка нот. Під нотою наведено українські літери: Ой роз-му-сю я во-лос'яний го-рі.

- шок та вийму я я - дер - це
 Ой ти вийди, вийди, мо - ло - да дів.
 чи . чо, та по - тіш мо - є сер - це

1. Ой, розкусю я волоський горішок
 Та вийму я ядере.
 Ой, ти вийди, вийди,
 Молода дівчино,
 Та потіш моє серце... } *Дівчи*

2. Ой, серце моє рутянеє!
 Воно вечора не знає.
 Гей, покотилися густі тумани
 Та з глибокого яру. } *Дівчи*

3. — Ой, ви ярі густі тумани!
 Чи далеко бували?
 Ой, чи не чули ви,
 Чи не бачили
 Сивої голубочки? } *Дівчи*

4. — Ой, хоч же ми чули,
 Скажемо — не бачили.
 — Гей, ой, вона сива,
 Сива сивокрила,
 А личенько — як калина. } *Дівчи*

5. Літала голубка,
 Сивая зозулька
 З сивими голубами.
 Гей, ой, вона літала
 Та все воркотала
 Різними голосами. } *Дівчи*

6. Гей, рости, рости,
 Червона калино,
 Та рости, не хитайся.
 Гей, живи, живи,
 Молода дівчино,
 Та живи, не печалься! } *Дівчи*

Село Зятківці, Гайсинського району, Вінницької області. Записано від Явдохи Микитівни Зуїхи (65 років, удова, неписьменна, селянка), 22 липня 1921 року.

Записав Г. Т. Танцюра.

У специфіці записування народних пісень розрізняють ще цілий ряд важливих факторів.

Є багато таких пісень, що мають спільну мелодію, як от веснянки, купальські, обжинкові, колядки, шедрівки, весільні і гумористичні. Для збирача це — велике полегшення. Записавши зразу кілька мелодій, надалі можна тільки зазначати, на яку з них співаються які пісні, якщо вона цілком відповідна їм. Однак для цього необхідно добре пам'ятати раніше записані мелодії. Та й взагалі треба пам'ятати весь записаний матеріал.

Поряд із цим слід відзначити одну важливу річ: для збирача фольклорних та етнографічних матеріалів пам'ять має особливе значення. Пам'ять тут своєрідний капітал. Збирачеві ж треба втримати в голові тисячі записів: пісні (тексти і мелодії), танці, казки, прислів'я, приповідки, різні факти та їх хронологічну послідовність, від кого записані різні народні твори, при яких обставинах і т. д. і т. п. Добра пам'ять розвивається і шліфується в процесі роботи. Збирач мусить постійно її тренувати.

Таким чином, коли фольклорист збирається «в похід», то він мусить взяти папку (на ній зручно писати), з простим і нотним папером, кілька тонко загострених олівців, камертон, метроном і музичний інструмент, на якому він добре грає. Але що найголовніше — у збирача мусить бути добра воля, твереза голова, невичерпне терпіння, охота до копіткої роботи і бажання виконати її добросовісно, акуратно і точно.

¹ Фонди. Збірник 9, Молодощі-любоші, № 33

4. РІЗНОМАНІТНІСТЬ СПОСОБІВ ЗБИРАННЯ НАРОДНИХ ПІСЕНЬ

Одним із найпростіших способів збирання народних пісень, яким мені доводилося користуватися десятиліттями, це — спосіб нагадування, підказування. Цього я навчився від Зуїхи. Вище вже говорилося, що вона за асоціацією швидко нагадує текст пісні, а тоді — мелодію. І навпаки: за частиною мелодії пригадує всю мелодію, а тоді вже — й текст. Варто їй сказати будь-яке найзвичайнісіньке слово, як вона тут-таки пригадує пісню.

Ось, наприклад, випав у неї з рук ніж і *брязнув*. Вона зразу пригадує і співає:

Ой, *брязнули* ключі
Серед моря йдучи,
Серед моря йдучи,
Дівчини та питаючи...¹

Заговорили про *корови і вівці*, а в неї вже на устах друга пісня:

Йшли *корови* із діброви,
А *овечки* — з поля.
Виплакала карі очі,
Край садочка стоя....²

Питаю її жартома: — «А про ворону є пісня?» — «Є і про *ворону*», — каже Зуїха і зараз же співає:

...Ще собаки не гавкали,
І *ворони* не крикали,
Як у волошини дочку вкрали³.

— «А про собак є?» — «Є і про собак».

Нащо мені на стороні
Собаки держати?
Єсть у мене воріженькь
Та й будуть брехати.

¹ Фонди. Збірник 1, веснянка № 41.

² Фонди. Збірник 10, Кохання і розлука, № 130.

³ Фонди. Збірник 20, Гумор і сатира, № 177.

Як собак мені держати,
Тра¹ їх годувати.
А вороги свій хліб їдять
І будуть брехати².

Здається, нема такого слова, явища в побуті, щоб Зуїха не проспівала на них пісню. Мене дивувала така пам'ятливість, таке багатство, і я, сміючись, говорив їй: — «А от ще про *перелаз* і не співали». — «От, думаєш налякав», — сміялася вона і, не довго думаючи, співала:

Ой, ходив я до дівчини
Аж чотири рази.
Вона мені показала
Усі *перелаз*и.
— Сюди будеш уходити,
Сюди будеш виходити,
Туди будеш утікати,
Ой, як будуть доганяти³.

І т. д. і т. п. Таких прикладів можна навести сотні, але досить і цих, щоб уявити, як це можна пригадувати пісню за одним словом чи звуком.

Другий подібний спосіб мені теж підказала Зуїха. Одного разу я зробив їй такий закид, що вона, мовляв, проспівала мені сотні пісень, багато з них про жінок, про їх сімейний побут, але всі вони невеселі. — «Чого ти від мене хочеш? — розсердилася стара, — не я ж їх вигадала». — «Але невже нема таких пісень, які оспівують спокійне, щасливе сімейне життя? — питаю її. — «Не було тоді ні спокою, ні щастя, і пісень про це нема. Прості люди жили тоді в тяжкому труді, пригнічені злиднями. Жінки були обтяжені дрібними дітьми і боргами, а до того їх чоловіки часто били. То як вони могли співати про щастя і спокій? Але почекай-но, може, я що й нагадаю».

І вона пригадала ось таку пісню.

1. Помаленько йду,
Полегенько ступаю.
Не бий мене, милий,
Хоть я й як тобі лаю.

¹ В записах народних усних творів потрібно зберігати місцеву вимову, провінціалізми, діалектизми. — Г. Т.

² Фонди. Збірник 20, Гумор і сатира, № 97.

³ Фонди. Збірник 9, Молодість-любові, № 141.

2. Хоть я тобі й лаю,
То я лиха не мислю.
Шануй мене, милий,
Як у садочку вишню.
3. Бо вишня, черешня
Та ягідками рясна.
А я в тебе, милий,
Та з діточками красна¹.

Цей випадок підказав мені нову думку.

Якщо можна збирати пісні, використовуючи «спосіб асоціації», то в такій же мірі можна використовувати і «спосіб контрастів». Якщо Зуїха може отаким чином пригадувати пісні, то і всяка співуча людина так само може пригадувати їх, варто лише їй підказати, *помогти пригадати*.

Тут уже треба діяти за планом. Що ти хочеш підказати? Для цього треба мати *готові теми, навідні питання*, які мають допомогти співакам пригадати свіжі пісні.

Таким чином, я знайшов новий цікавий етап збирацької роботи. З того часу в різній компанії за всяких умов і обставин я широко використовую оці два способи — асоціативний і контрастний. Вони досить гнучкі й ефективні.

Ну, що варто, наприклад, у першому-ліпшому товаристві між співаками, жартами і всяким словесним сперечанням, як ото буває в гурті, ніби між іншим поставити таке просте запитання: — «А хто тут з вас знає пісню, де згадується про...?» — А те, «про що згадується», треба мати заготовлене, продумане з дому. Тут можна ставити самі звичайнісінькі і різноманітні слова, як от: сонце, місяць, зірки, земля, туман, дощ, мама, дитина, сон, люблю, ненавиджу і т. д. І це не в одному, то в другому, не в п'ятому, то в десятому товаристві викличе якусь асоціацію, а за нею — пісню. Десь там у підвалинах народної пам'яті зберігаються цілі поклади, цілі нашарування усної творчості, що їх необхідно виявити, витягнути наверх, розкрити і зафіксувати. І є люди з гострою пам'яттю, які таким способом швидко пригадують пісні і казки. Наскільки такий метод ефективний, підтвердять наступні ілюстрації.

¹ Фонди. Жіноча доля в народних піснях, № 44.

Приклад перший. Слова «трава — косар — сіно» підказали хорошу пісню:

1. Ой, у полі могила
З вітром говорила:
— Повій, вітре буйнесенький,
Щоб я не зчорніла.
2. Щоб я не зчорніла,
Щоб я зеленіла,
Щоб на мені *трава*¹ росла
Повище коліна.
3. Щоб *кссарі* тляли
Двадцять ше й чотири,
Щоб на мені велику стирту
Сіна накосили².

Другий приклад. Слова «цар — війна» нагадали співакам іншу пісню:

1. Ой, полину, полину,
Полинова трава!
Чого тебе, полину,
В чистім полі нема?
2. — Як же мені, полинові,
В чистім полі бути?
Ой, сходяться, з'їжджаються
Молоді некрути.
3. Приїжджає государ.
— Чи хороше вам, ребята?
Чи хороше вам, ребята,
На сраженнячку стоять?
4. — Хороше, государе,
По копиці у трупі.
По копиці у трупі
По колінця у крові.

¹ Примітка. В текстах пісень скрізь підкреслено ті слова, за допомогою яких за асоціацією пригадалася пісня. Такі слова Зуїха називала «гачками». — Г. Т.

² Фонди. Збірник 6, пісня № 17.

5. — Не жалійте на мене
 Буду карту¹ писати.
 Буду карту писати,
 Щоб некрутів набрати².

Гретій приклад. Слово «гадюка» — допомогло нагадати нову пісню.

1. Не вір, паво, павичеві,
 Що він пір'я губить.
 Та не вір, дівко, козакові,
 Що він тебе любить.
2. Пава пір'я позбирає
 У обидві руці.
 Не вір, дівча, козакові,
 Як тому гадюці.
3. Не вір, дівча, козакові,
 Як тому катюзі.
 Не вір, дівча, як гадині,
 Що в темному лузі.
4. Бо гадюка, як укусить,
 То найдуться ліки.
 А козак дівку зведе з ума,—
 Неслава навіки³.

Запис пісень від співаків без наперед заготовленої теми можна назвати *випадковим*, бо тут записано те, що вони проспівали, а проспівали вони те, що хотіли проспівати, що відповідало їх смакам і настроям. Тут збирач у певному відношенні пасивний: він бере тільки те, що чує, що йому дають. Але в цьому разі буває таке становище, що він нічого нового не почує. Що годі йому робити? Чекати на щасливий випадок? На збіг обставин?

Зовсім інша річ, коли збирач іде між люди з готовою темою. В різний час, за різних обставин можуть бути і різні теми. Щоб не розпорошуватися, краще брати одну тему на один візит, а ще краще, мати розгорнутий план

¹ Карта — лист.— Г. Т.

² Фонди. Збірник 3. Пісня № 48.

³ Фонди. Збірник 15. Народні пісні про нещасне материнство, пісня № 2.

цієї теми. Такий спосіб збирання, звичайно, важчий, ніж «випадковий» запис, бо він вимагає попередньої підготовки, доброго продумування теми.

Вибрана тема сама підкаже, куди йти з нею: чи до молоді, чи до людей середнього віку, чи до стариків. При цьому треба наперед визначити групу людей, певних осіб, на яких можна покластися і з якими треба шукати зустрічі, інакше план губить свою конкретність. Попадеш, наприклад, у неспівучу компанію і з своїм розробленим планом будеш мовчки сидіти і тратити дорогий час.

В чому полягає попередня підготовка?

Треба готуватися так, як готується учитель до уроку. Ось зразок одного мого плану.

РОБОЧИЙ ПЛАН ТЕМАТИЧНОГО ЗБИРАННЯ ПІСЕНЬ

1. Тема: Мати у народних піснях.

Підтеми:

- а) мати — вдова з малими дітьми;
 - б) мати допомагає дорослим дітям;
 - в) дорослі діти шанують стару матір.
2. Мета: зібрати народні пісні про матір.
 3. Список осіб, до яких треба звернутися.

- а) Явдоха Зуїха,
- б) Марія Кондра,
- в) Параска Полиця,
- г) Килина Жук та ін.

4. Список пісень, які треба їм проспівати для нагадування.

- а) Ой, з-за гори, гори та буйний вітер віє.
- б) Ой, під мостом, мостом,
- в) Напилася на меду,
- г) Дуб на дуба похилився.

План нескладний, але в роботі необхідний. Зарані виготовлені тематичні плани мусять бути наготові. Треба заздалегідь продумати, яким способом дана тема буде розкриватися, які при цьому будуть застосовуватися прийоми («асоціативний» чи — «контрастний», а чи в обидва разом). На перший і на другий випадок треба мати в запасі по кілька пісень, які самому доведеться проспівувати для нагадування і заохочення.

Така форма роботи по збиранню фольклору завжди себе виправдує, дає хороші результати, економить час.

За такими планами мені легко було вибирати пісні та інші усні твори на різні теми, як от: багатий і бідний, п'яниці, ледачі люди, злочинство, гумор і сатира в народній творчості тощо.

Наперед продуманий тематичний план запису пісень зовсім не виключає «випадкового» запису, який тепер відходить у запас. Натрапите, наприклад, на такий колектив співаків, що весь час співають нові пісні. Що ж, будь ласка. Тоді свій план можна і треба тимчасово відкласти і всю свою увагу переключити на запис нового матеріалу.

Як же практично реалізується отой робочий план?

З ним треба звертатися до колективу в першу чергу, і чим той колектив буде кількісно більший, тим краще, а тоді вже — і до окремих осіб. Незалежно від того, чи то буде гурток молоді на вулиці, в клубі, чи то за столом у товаристві старших (тут бажана присутність тих осіб, які зазначені в плані), я вже не чекаю, поки люди мені проспівують своїх пісень, бо то все буде повторюватися (в котрий це вже раз!), а беру ініціативу в свої руки і, щоб направити загальну увагу на свою заготовлену тему, сам починаю співати.

Ну, що мені варто у хорошому товаристві проспівати, як ото ведеться, будь-яку пісню? Серед присутніх завжди знайдуться співаки, що знають цю пісню й охоче підхоплять її. Решта вислухає. І зараз же після співу, щоб не розвіявся загальний настрій, щоб співаки не переключилися на щось інше, ставлю питання: «А хто знає пісню, де співалося б про те й те?» У великому гурті завжди знайдуться такі співаки, що пригадають подібну пісню, або й декілька. Пригадають, по черзі переспівують нові пісні або й відомі вже, тільки з новими мелодіями та варіантами,— чого мені і треба було добитися.

З мого боку тут нема ніякого порушення гостинності і пристойності. Тут нікому нічого не нав'язується. Хочете — співайте, хочете — мовчіть. Мені ж — «хочеться» поспівати, і, співаючи, я непомітно для сторонніх скеровую увагу присутніх на бажану для мене тему, використовуючи «спосіб асоціації». От і все.

Отже, допомагати співакам пригадувати *однорідні* пісні — не така вже важка річ. Процес, як бачимо, простий і доступний. Підказати співакам контрастні пісні — трохи складніше, але зате й ефектніше.

Розповім для прикладу, як це робиться.

Одного разу в товаристві сімейних людей поміж співаками я почав одну пісню («Гей, сама шила, сама пряла, сама себе розважала»), якої, признатися, не люблю, але вона досить популярна серед певного прошарку населення. Почав я її з наміром викликати іншу пісню, протилежну їй змістом. Мою пісню зараз-таки підхопили і проспівали. Тоді я нібито схаменувся та й кажу: — «Та що це ми співаємо про злодіїв, душоубців?! А хто знає таку хорошу пісню, в якій осуджується злодійство?» — «Є, є, ми зараз же таку заспіваємо», — заговорили співаки і заспівали нову для мене пісню:

1. Не жаль мені так ні на кого,
Лиш на батенька рідного.
2. Не дав мене, за кого я хтіла,
Щоб я свого серденька не їла.
3. Не дав мене за ремісниченька,
А дав мене за розбійниченька.
4. Ремісничок робить, роботає,
Аж піт йому очі заливає.
5. Прийде вечір, спатоньки лягає,
Опівночі до роботи встає.
6. Розбійничок все п'є та гуляє,
А роботи і не займає.
7. Прийде вечір коника сідлає,
Опівночі в розбій виїжджає...¹

Як бачимо, такий спосіб — «доведення від супротивного» теж заслуговує на увагу. Між іншим, деякі скептики ставлять таке питання: чи варто, мовляв, збирати фольклор про *злодіїв*? У цьому питанні я ніколи не вагався. Злодійство — соціальне зло, і трудовий народ завжди засуджував його. А фольклорист не може обійти те, що народ засуджує.

Чим більше збирач запише пісень, чим повніше охопить він усну народну творчість, тим ширше стає коло його тематики і питань, пов'язаних з народною творчістю, — тим легше збирачеві підказувати співакам і записувати від них однорідні та контрастні пісні, — в нього вже є багатий вибір і досвід.

Але разом з тим такий активний спосіб збирання пісень виключає байдуже очікування. Тут уже не мож-

¹ Фонди. Збірник 8, Злочинство в народних піснях, № 1.

на сидіти пасивно й дождати, що тобі дадуть, а треба викликати відповідний настрій, відповідні асоціації в співаків. Тут уже не можна мовчати. Щоб притягти і сконцентрувати увагу всіх співаків колективу до одної думки, мусиш навчитися говорити в лад, приповідати і співати. Треба використати все, щоб якнайкраще, якнайглибше вичерпати заплановані теми.

Зуїха часто повторювала мені: «Пісні — це людське добро, це люди вихохали їх». Її визначення — «людське добро» породило в мене силу думок. Між ними виникло таке складне і цікаве питання: як же сам народ дивиться на свою пісенну творчість? На моє запитання — *чи є пісні про пісні*, — Зуїха мені проспівала:

1. — Ой, чом не прийшов,
Чом не приїхав,
Як я листи писала?
Чи коня не мав?
Чи дороги не знав?
Чи ненька не пускала?
2. — Ой, я коня мав,
І дорогу знав,
І ненька не спиняла.
Найменша сестра —
Бодай не зросла —
Сіделечко сховала.
3. — Не їдь, братіку,
Не їдь, голубе,
До тої чарівниці.
Не вмє шити,
Ні вишивати,
Ні гарних пісень співати.
4. Поїдь, братіку,
Поїдь, голубе,
До мої товаришки.
Вона вмє шити
І вишивати
І гарних пісень співати.¹

З цього варіанту видно, що вміння «гарних пісень співати» народ розцінює нарівні з умінням шити і вишивати, відносячи його до складної трудової діяльності людини.

¹ Фонди. Збірник 10. Кохання і розлука, № 2.

А для пісні вищої атестації не треба. Звідси зрозуміло, чому такою повагою користуються поміж людьми добрі виконавці народних пісень.

* * *

В зв'язку з плануванням різних тем поставив я собі таке завдання: повністю записати весілля в селі Зятківцях так, як воно відбувається: з обрядами, піснями, танцями і розвагами.

Село велике. Тут багато родичів, знайомих, і всі вони знають, що мене цікавить. Рідко яке весілля я пропустив. Не раз бував весільним боярином, старшим боярином, дружком, сватом, старостою, а пізніше — весільним батьком у сиріт. Таким чином, живучи у гущі трудового населення, я мав найповнішу можливість практично брати участь у весільній поетизованій драмі, активно вивчити й описати весілля.

Де-де, а на весіллі можна було позаписувати силу різноманітного матеріалу і крім весільного. Тут доводилося цілком мобілізувати свою увагу і спостережливість. Весільні обставини дають широку можливість жартами, піснями і підказами викликати активні співи дружок, світилок, боярів, свашок і куховарок, що я й робив, добиваючись поповнення своїх записів на весільні і не весільні теми. На весіллях завжди знаходяться такі люди, від яких можна почути щось нове. За їх допомогою можна перевірити, уточнити вже записане. Вони щоразу підкажуть, нагадають найнеобхідніше і найцікавіше.

Щоразу на весілля брав я з собою попередні записи і по них звіряв послідовність весільних пісень, обрядів і звичаїв, бо кожне з них має своє чітко визначене місце і час, як у звичайній п'єсі. В перевірці записаного матеріалу брали участь свахи, старі жінки, куховарки і музиканти. Перевірка весільного матеріалу на протязі десятиліть давала впевненість в його правильній фіксації.

Тексти і мелодії весільних пісень записуються і перевіряються тільки під час співу. Їх легко фіксувати, бо спів іде повільно, часто з повторами. Так само легко записувати і мелодії: в них спільна ладова система. До того ж багато весільних пісень мають один мотив. А от справа в танцях далеко складніша. Пропустити їх ніяк не можна, бо яке ж то може бути весілля без музик, без танців!

В нашому селі є кілька груп музикантів-професіоналів. З них виділяється своїм артистичним виконанням і багатим репертуаром танців одна група: Бруня Капріян (трубка) — ведучий, Стаєнний Тимко і Купервас Федь (скрипалі). В них стаж — десятки років. Це переважно від них я позаписував танці. Робилося це так.

Стаєш за плечима в скрипаля і дивишся, де він на струні кладе палець, з якої ноти він починає танок, і на легкий свист вивчаєш собі музику, а під час відпочинку музикантів перевіряєш її на вільну скрипку. Найпопулярніші серед сільських танців — польки. Простіші з них записуються тут-таки. Складніші ж танці, як от мазурки, венгерки, вальси або танці, побудовані в терцію, вивчаєш по частинах, по партіях і обов'язково тут-таки перевіряєш їх на скрипці. Один із скрипалів охоче передає мені свою скрипку, і я в музичному ансамблі виконую його партію, або граю в унісон з ведучим старим Капріяном. А молодь собі танцює. І ніхто, крім музикантів, не помічає, як я часто помиляюся, ламаю ритм, не встигаю... Тільки Бруня раз у раз прижмурює око і дме трубкою мені в саме вухо або сильно наступає мені на ногу, не перестаючи грати.

Музиканти повторюють танці, скільки самі хочуть, або грають на замовлення бажаних потанцювати. Такі повторення протягом кількох весільних днів дають можливість записати танок, перевірити і визначити його темп за метрономом. При цьому *назви танців обов'язково треба записувати.*

Далі, за згодою Бруні, я вибиваю в барабан, щоб добре засвоїти ритмічність танцю. Нарешті, останній етап вивчення танцю полягає в тому, що я сам іду в танець, щоб засвоїти, як треба танцювати під таку музику, щоб запам'ятати фігури, па і всі різноманітні прийоми танцюристів. Для цього вибираю знавця — танцюриста, який може навчити такої справи.

На весіллі не треба співаків просити. Вони самі співають. Можна тільки їм підказувати і скеровувати їх увагу на бажані теми. Співи тут ллються без перерви в хаті, в сінях, надворі — тільки встигай записувати. Взагалі на весіллі для збирача фольклору відкриваються такі широкі можливості, такі сприятливі обставини, що кращих не знайти.

Постійно проживаючи в місцевості, де люблять співати, я мав багатий вибір співаків, особливо серед молоді. Переважну більшість народних пісень записав я від хлопців і дівчат. Але минав час, записування провадилося систематично і, нарешті, пісенний репертуар зятківської молоді вичерпався. А хочеться почути і записати свіжі пісні. В такій справі можуть допомогти молодіжні гуртки.

Щоб зацікавити молодь, я вдавався іноді до такого способу. «За одну невідому мені пісню, — кажу хлопцям, — навчу вас трьох цікавих пісень і на додачу розкажу ще цікаву казку». Чи та пісня справді для мене буде невідомою, буде видно з того, чи я буду її записувати в них. А хлопцям звідки знати, яка пісня в мене вже записана, а яка — ні: вони мені десятками пригадують, та все відомі.

Тоді хлопці, зацікавлені вже такою справою, жартома йдуть зо мною в заклад і обіцяють через тиждень на цим самим місці проспівати мені нових пісень, а я повинен продумати і заготувати цікаві пісні і казку.

І справді, через якийсь час хлопці на умовленому місці співали вже нових пісень, які я тут-таки позаписував. Де ж вони їх узяти? Виявляється: молодь має родичів і добрих знайомих у сусідніх селах, вони ходили туди в гості і там навчилися нових пісень. Після запису «розрахунок» — тут же на місці: три гарні пісні з підголосником (одноголосних вони не визнають), і довга казка, бо короткого анекдота їм не треба.

Це нагадувало звичайну дитячу гру, але такий спосіб до певної міри стимулював моїх молодих співаків. Такий незвичайний «розрахунок» з хлопцями не можна назвати платою в загальновідомому розумінні: тут дружні взаємовідносини, чисте приятелювання без карбованця і горілки. Між іншим, за всю свою практику я ніколи не платив і не ставив могорича співакам і казкарям за їх виконання. Та цього від мене ніхто ніколи і не вимагав, бо хіба можна брати плату за сонячне проміння, за чисту джерельну воду? *Хіба ж можна піснями торгувати?* В усякому гурті я завжди віддячував за пісні піснями, за казки — байками, жартами тощо. Тут ішли емоції за емоціями.

Хороших пісень для хлопців мені не бракувало, — в мене ж є багатий вибір, а от довгих і цікавих казок, ро-

зуміється, мені хватило ненадовго. Тоді я переключився на художню літературу і переказував їм зміст різних творів, що вони з великим задоволенням слухали. Найбільше їм подобалося слухати деякі відомості з астрономії та матеріали з історії села Зятківець, які (матеріали) я збирав разом з фольклором. Такі бесіди нагадували вже не то читки, не то лекції. Проте, як би вони там не називалися, але обидві сторони були задоволені.

Отже, за допомогою фольклору можна збирати фольклор.

Розуміється, зазначеними способами ще не висчерпуються всі можливості збирача. Кожен фольклорист має змогу виявити свої здібності, проявити свою ініціативу, гнучкість, уміння в збиранні усної народної творчості, тільки для цього треба мати незламне бажання і любов до цієї благородної справи.

Б. ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ОПОВІДАЧІВ І СПІВАКІВ

Запис пісень робиться від колективу співаків і від окремих осіб. Для збирача це — дві особливі обставини, що мають немалу різницю. Звичайно, в колективі це легше робити: один скаже, другий, третій підкаже, а четвертий поправить, додасть, — і виходить просто, натурально.

Зовсім інша річ із записуванням пісень від окремої особи сам на сам. Тут є свої труднощі, які щоразу вимагають індивідуального підходу. Попадеться вам, наприклад, стара та ще й небалакуча людина, що нічим її не зацікавиш, не проймеш. А тимчасом ви чули, що ця людина, коли захоче розкритися, то багато цінного матеріалу може дати. І ось треба «випитати» те, за чим прийшов, перемогти оту мовчазність, розкрити, розпитати і позаписувати все, варте уваги. В практичній роботі збирача бувають такі випадки, коли він тратить немало зусиль і часу з такими особами, доки вони не заговорять одверто і не почнуть співати.

Відомо, що співають люди в особливому елегантному настрої, і такий настрій збирач мусить викликати, створити. Як же в старій похмурій й мовчазній людині викликати одвертість? Як викликати в неї співочий настрій? Ключ до цього один — тільки щирість. Не фальшивий

прийом, гра у щирість, а правдива непідроблена відвертість. Фальшування, хай навіть артистично переведене, обов'язково тут провалить справу, бо прості люди інстинктивно відчують фальш.

Спочатку в мене було таке припущення, яке незабаром стало переконанням: немає такої людини, що не могла б розказати щось цікаве і не могла б проспівати чи проказати дві-три пісні. Наймовчазніша людина, коли її добре «розворушити», може це зробити. І я не помилюся. Моя практика це підтвердила.

Якщо відразу взяти вірний тон, коли до людини підійти по-сердечному, то вона мимоволі відгукнеться. Їй самій хочеться поділитися своїми думками, одверто поговорити, навіть поскаржитися, розкрити свою душу. Адже в кожній людині живі пориви до щирості, до приятелювання, до чогось хорошого, чистого, і зберігаються такі пориви в людей до найглибшої старості. І коли збирач фольклору хоче добитися повної довіри від очих простих і скромних, суворих і мовчазних трудівників, то він мусить насамперед вірити їм.

Насамперед таку людину треба «розговорити» і вислухати. І вислуховувати доведеться не раз, не два і не три рази, а, можливо, два-три тижні. Тут потрібно буде багато терпіння. Треба вислухати всю біографію людини, в якій знайдеться чимало цікавих моментів, але про пісні не треба ще навіть і згадувати. Ще рано. Оповідач і так своїми розповідями дав уже чимало етнографічного матеріалу, якого на дорозі не знайдеш, і не можна вважати, що тут час марно пропав.

У мене з такими старими, здебільшого самотніми, людьми зав'язується міцне приятелювання, як ото буває між стариками й онуками. Для них я вже близький, «свій». Вони завжди мені раді, коли я їх відвідую, нарікають, коли рідко в них буваю. Я охоче з ними дружу. Признатися, я їх люблю, і вони мені відповідають батьківською, материнською ніжністю.

В справі зближення немалу роль відіграє моя «призма», через яку я дивлюся на людей, — вони ж бо мої односельчани. Кожен старий чоловік — це ж такий чоловік, як мій батько, кожна стара жінка — як моя мати, кожна молода жінка, дівчина нагадують мені моїх сестер. Така «призма» мені анітрохи не заважає, тільки допомагає. При такому ставленні до людей нема потреби грати.

І люди це бачать, відчувають, скоро розкриваються і надалі не замикаються від мене.

Якщо можна розказати своєму доброму знайомому про життя-буття, виявити своє найпотаємніше, то тоді вже можна і проспівати йому своїх найулюбленіших пісень, хоч, може, не дуже то і хочеться співати. Тим більше, що це вже робиться як приятельська послуга, при чому завжди співається потайки, щоб ніхто не почув та щоб не посміявся зі співів старої людини. Пізніше вони пригадають ще якісь цікаві факти з свого життя, з життя своїх родичів. Пригадаються з часом і інші пісні, мало цікаві для них і дуже цікаві для мене.

Приятелювання з старими людьми дуже багато дало мені цінного фольклорного та етнографічного матеріалу, не кажучи вже про те, що в довгих одвертих бесідах з ними я мав хороший відпочинок. Іноді, коли я не мав змоги відвідати когось із них, то вони самі приходили до мене. Приносили мені гостинці: фрукти, гарбузове насіння і... кілька пісень, чи інших усних творів, що недавно пригадали.

В мене нема ніякісеньких підстав скаржитися на своїх знайомих оповідачів. Ні, багато людей мені співало по-дружньому, невимушено. Самі вони приходили до хати, навіть наспіх через відчинене вікно проспівували мені пригадану вдома пісню і поспішали до своєї невідкладної роботи. І саме таких друзів-співаків, як були у мене, треба шукати. Це вони роками робили неоціненну послугу для загальної справи, допомагаючи мені збирати усну народну творчість. Без дружньої допомоги цих людей мої добрі побажання й охота записувати фольклор так би і залишилися добрими, але нездійсненими намірами. Можна сміливо побажати кожному збирачеві фольклору таких друзів-помічників.

Тримаючи міцний контакт з значною кількістю населення, з окремими особами і цілими родинами, мені довелося бувати на весіллях, на хрестинах, на іменинах і на похоронах. Я ділив з людьми їх радість і горе. Ніяка художня література не дасть такого повного уявлення про душу народу, як жива дійсність, як сильні переживання відомих, близьких тобі людей, що, плачучи, виражають свою тугу в складній імпровізації при найвищому збудженні свого почуття, що іноді межує з відчаєм.

Щоразу на похорон я брав з собою папір і записував

похоронні голосіння, звичаї, вірування, легенди, перекази і різні оповідання. Похоронні голосіння своєю формою близькі до народної думи. Мелодія в них нескладна. Але головне полягає у виконанні, в умінні передати складність переживань від втрати дорогої людини. Серед жіноцтва є такі голосіельниці, що своїм голосінням можуть примусити заплакати всіх присутніх. Мені доводилось чути таке голосіння, враження від якого залишилося навзажди.

Чим старіша людина, тим важче для молодого збирача налагодити з нею міцне приятелювання. В зв'язку з цим бувають і тимчасові невдачі. Не всі з тих, з якими я прагнув зблизитися, вважали мене за «свого», хоч і знали змалечку. Не було жодного такого випадку, щоб під час першого мого візиту стара людина з власної ініціативи почала співати пісень. Завжди доводилося чекати, доки пощастить створити з нею відповідний душевний контакт.

На той час у селі ще жило кілька осіб, які за кріпаччини робили панщину. Дуже старі, черстві, вони вже недобачали, недочували і з ними важко було говорити.

Мені ж дуже хотілося знати, яке було життя за кріпаччини у Зятківцях, як тут люди жили і яких вони тоді пісень тут співали. А тому за всяку ціну треба було розпитати найстаріших людей про кріпаччину, а може вони проспівують і тодішніх пісень. І зробити це треба негайно, доки ще є живі свідки давнього лихоліття.

Я беру цих людей на окремий список і поволі починаю «завойовувати» їх довір'я. Не відразу, але через деякий час їх мовчазність проривається, — і передо мною розкриваються тяжкі картини минулого побуту поневоленого народу. Виявляється: це не така вже й важка річ — добитися в старої людини розповіді про її минуле життя, варто лише їй нагадати про її дитячі та молоді роки, дати їй тему. Розказуючи про своє дитинство, про свою молодість, людина вже розказує про становище кріпаків взагалі. Ото сидить перед тобою стара-престара бабуся і, заплющивши хворі очі, годинами розповідає, ніби з книжки вичитує. Історично-побутовий матеріал, записаний від однієї старої людини, неодмінно треба перевірити

на інших старожилах, щоб уникнути анахронізму і переконатися в його вірогідності.

Хочеться розповісти про одну повчальну історію в справі «завоювання» довір'я старої людини, яка була в мене.

Хтось мені сказав, що старий Максим Ясь колись гарно співав і знав чимало пісень. Він справді старий, найстаріший у селі. Йому було 25 років, коли звільняли селян від кріпащини. Він рано осиротів, знає тодішнє життя. Було б добре, якби він розказав про свої дитячі і молоді роки та ще щоб проспівав тодішніх пісень. Не може ж того бути, щоб він їх усі забув.

Я знаю Максима Яся — це мій сусід. І знаю, що він так спроста нічого мені не скаже. Це крайній індивідуаліст. На всіх він дивиться підозріло, нікому не вірить. До нього ніхто не ходить, але я — мушу, бо він живий свідок кріпащини, — і цього пропустити ніяк не можна. Нарешті, це один у селі чоловік, якого я ще не розпитав про минувшину. Коли я тепер не піду до нього, не розпитаю його, то я цього собі ніколи не прощу.

Після довгих міркувань примушую себе йти до Максима Яся, хоч і знаю, що до нього важко приступитись. Але чому не спробувати? Отож приходжу і починаю з дідом бесіду, щоб викликати його хоч на яку-небудь відвертість. Але у відповідь — сердита мовчанка, насторожене і нетерпляче очікування: «Коли ж ти вже звідси підеш?»... Це той сухар, що його ні розмочити, ні розкусити. Так і пішов я тоді ні з чим.

Кілька нових відвідин теж нічого не дали. Він не хоче нічого розповідати. Про кріпацькі роки і згадувати не хоче. Нащо? Для чого? Кому це потрібно? А пісні вже давно забуті. Ще що вигадай! Хто це бачив, щоб старого чоловіка силувати співати, — тільки для того, щоб посміятися... Він усе сприймає так, що я оце приходжу до нього, аби поглузувати, поглумитися над ним. Мені він не вірить, і тільки що не каже: «Вийди з хати!»

Невдача з старим Максимом зачепила моє честолюбство. Залишити цю справу я вже не міг. Добиваючись свого, щоразу його переконую: «Ну, чому ж вам не розказати про тяжке кріпацьке життя? Хай люди знають. От помрете, а нове покоління і знати не буде, як тут колись мучилися люди. Не треба пісень. Розкажіть тільки, як колись жили кріпаки».

Капля камінь довбає. Максим Ясь не витримав і здався.

...Він розказував довго. Я ледве встигав записувати. Він розказав мені про свої дитячі сирітські роки за панщини, про свою змарновану молодість, про таких знедолених людей, як він. Роказував і — плакав. Страшно було слухати про ті нелюдські збиткування графа та його осавулів над кріпаками. Він бачив, що я уважно слухаю його, не пропускаю жодного його слова, і повірив у те, що я і не думав глузувати з нього, глумитися над його старістю. Повірив і своїм старечим голосом проспівав мені, нарешті, кілька пісень про панщину і кілька польських народних пісень. Повірив і прив'язався до мене. Тут людяність взяла верх! Боротьба за що людяність, признатися, недешево коштувала. Зате я переборов таку різко замкнуту натуру, як Максим Ясь, і придбав цінний матеріал, що його повністю підтвердили інші старожили.

Ця історія переконала мене в тому що:

1) для стаціонарного збирача фольклору не може бути непереборного бар'єру, якого він не зміг би переступити, коли він цього дуже захоче;

2) повний контакт збирача з окремими особами — співаками, оповідачами може бути тільки на основі взаємного довір'я, широкій відвертості;

3) не чекати, щоб до тебе прийшли, самі тобі все принесли, а треба йти межі люди, зокрема — до старих, і по маковому зернятці вибирувати в них перлини народних духовних цінностей.

6. ПОВТОРНІ ЗАПИСИ

Всяка співуча людина — носій певної кількості пісень. Улюблені пісні вона часто переспіває не тільки тому, що вони красиві, а ще й тому, що вони в якійсь мірі відбивають частку її біографії, чимось їй співзвучні і викликають у неї спогади і переживання. Через такі пісні можна довідатися не тільки про настрої, переживання окремих людей, а і про життя окремої частини населення, і такі пісні заслуговують на особливу увагу збирача.

Нецікаві пісні для одної людини в іншій можуть стояти на першому місці, в залежності від її обставин. Це

стосується не тільки окремих осіб, але й сталого колективу співаків, певного прошарку населення, і це збирач мусить завжди враховувати. Якщо пісня існує, значить її підтримують люди, вона для них має якусь вартість і тому заслуговує на те, щоб її записати. Це треба зробити з тих міркувань, що:

1) на смак окремих осіб і гуртків не треба покладатися, бо він у них буває неоднаковий або недосконалий;

2) погляди самого збирача, науково ще добре непідкованого, можуть бути однобокими, і збирач, пішовши на повідку окремої особи чи гуртка, залишивши без уваги такі пісні, може помилитися;

3) якщо для співака є «гарні» і «погані» пісні, то в збирача в цьому питанні мусить бути зовсім інша мірка (про це див. далі);

4) а може, в другому місці, в іншому гурті ця пісня сподобається;

5) буде порушений принцип — «усе народне записуй»;

6) соціальній вартості такої «нецікавої» пісні може дати правильну оцінку лише спеціаліст-дослідник.

Отже, поряд з популярними треба записувати і непопулярні пісні — все те, що в цілому витворив народ.

До категорії непопулярних зразків народної усної творчості чомусь зараховують варіанти і варіації. А це зовсім невірно. Як цікаві і «нецікаві» пісні, як варіанти до текстів, так і варіації до мелодій збирачеві треба вибирувати, — коли він уже взявся за таку роботу. Записування лише того, що самому збирачеві подобається, — буде голим суб'єктивізмом, що може скотитися до обмеженого кустарництва, до дилетантизму, до поверхового знайомства з народною творчістю.

Якщо досі ставилося співакам питання: — «Чи не знаєте нової пісні?» — то тепер питання ставиться їм трохи по-іншому: — «Чи нема яких-небудь додатків, змін в оцій пісні? Чи не має вона іншого мотиву, трохи відмінного від цього?»

Так починається планове збирання варіантів і варіацій. Пісня проспівується і, якщо є зміни, варіанти, записується знову, — робляться повторні записи, що є неминучим етапом у роботі збирача. Справді, повторний запис матеріалу одним і тим же збирачем в одному і тому ж місці, а, може, ще і від тих же співаків-виконавців, але

в різний час, — має неабияке значення. Це не марний труд, хоч він копіткий і вимагає міцної пам'ятливості. Повторний запис наочно покаже, як змінюється народний усний твір.

Ось, наприклад, порівняймо таку пісеньку.

Записано 1918 р.

Записано 1948 р.

Десь ви дочки не отецькій,
У вас слова не *статецькій*,
Десь ви батьків не маєте,
Що погано співаєте.

Десь ви дочки не отецькій,
У вас слова не *советській*.
Десь ви батьків не маєте.
Що погано співаєте¹.

Як бачимо, від переміни одного лише слова змінився весь смисл пісеньки. А тому треба бути уважним до кожного нового слова в тексті, до кожних двох-трьох тактів варіації в мелодії. Прикладом останнього може бути популярна пісня «Соловейку сивенький». Тут маємо мелодійні варіації — повторення музичної теми в різних видозмінах.

Варіація перша

Со-ло-вей-ку си-вень-кий, со-ло-вей-ку
си-вень-кий, в те-бе го-лос то-лень-кий

Варіація друга

Со-ло-вей-ку си-вень-кий, со-ло-вей-ку
си-вень-кий, в те-бе го-лос то-лень-кий

¹ Фонди. Збірник II, «Весілля в селі Зятківцях», № 493.

Варіація третя

♩ = 144

Со-ло-вей-ку си-венький, со-ло-вей-ку
 си-вень-кий, в те-бе го-лос то-нень-кий.

Варіація четверта

♩ = 132

Со-ло-вей-ку си-венький, си-венький,
 в те-бе го-лос то-ненький, то-нень-кий.

1. Соловейку сивенький,
В тебе голос тоненький.
2. Зашебеч же ти мені,
Бо я в чужій стороні.
3. Бо я в чужій стороні,
Нема роду при мені.
4. Нема роду, родини,
Ні вірної дружини¹.

Фронтальний запис пісень і повторні записи в Зятківцях виявили досить цікаву картину. Виявилось, що є чимало таких пісень, що співаються на один лише мотив, спільний для них усіх, а поряд із цим є понад сто таких пісень, кожна з яких має спеціально до одного лише тексту по дві, три і навіть чотири різні мелодії. Це останнє явище свідчить, що народ особливо любить ці пісні і доповнює їх новими мелодіями.

Популярність пісні визначається кількома моментами:

1) її співають частіше за інші в різних прошарках населення;

¹ Фонди. Збірник 12, Жінка в народних піснях, № 76.

2) вона має варіанти в тексті або варіації в мелодії;
 3) вона має не одну, а кілька мелодій.
 На такі улюблені народом пісні треба звернути особливу увагу.

Зразком популярної пісні можна назвати отаку баладу.

Перша мелодія

♩ = 176

Ой за га-єм зе-ле-нень-ким бра-ла в до-ва льон дріб-ненький

1. Ой, за гаєм зелененьким
Брала вдова льон дрібненький.
2. Брала, брала вибирала,
Тонкий голос подавала.
3. Ой там Василь сіно косить,
Вдовин голос переносить.
4. Кинув косу на нивочку,
А сам пішов додомочку.
5. Та й сів собі на лавочку,
Склонив на стіл головочку.
6. Вийшла мати із кімнати,
Стала Василя питати:
7. «Чого сидиш? Що думаєш?
«Чом ти не п'єш? Не гуляєш?»
8. — «Позволь, мати, вдову взяти,
«Буду пити ще й гуляти».
9. — «Не позволю вдови взяти,
«Вдова вміє чарувати».
10. «Зчарувала мужа свого
«Ще й зчарує сина мого».
11. Скричав Василь на малога:
— «Сідлай коня вороного.
12. «Та поїдем у Молдову,
«Там найдемо другу вдову».
13. Ой, став Василь виїжджати,
Стала мати проклинати:
14. — «Щоб тобі став кінь горою!
«А нагайка — гадиною!

15. «А нагайка — гадиною,
«Сам молодий — яворою!»
16. Ой, там жито під горою.
Вийшла мати жито жати.
17. Ой став дощик накрапати.
Стала мати угікати.
18. Під явором спочивати
І з явора листя рвати.
19. І з явора листя рвати.
І став явір промовляти:
20. — «Не рви, нене, листя з мене.
Буде тобі гріх за мене».
21. — «Іди, сину, додомочку,
«Змню тобі головочку».
22. «Змню тобі головоньку,
«Позволю взять удівоньку».
23. — «Не кляч, мати, додомочку,
«Не мий мені головоньки».
24. «Не мий мені головоньки.
«Не тра мені удівоньки»¹.

Цю баладу я записав ще в 1922 році від Явдохи Зуїхи. Записав, склав у папку і думав, що з цією піснею вже все покинчено. Але якось, ідучи вночі селом, почув, що в одній хаті співають якусь невідому мені пісню. Виявилось, що це була друга мелодія до згаданої балади.

Друга мелодія

♩ = 132

Ой за га . ем зе . ле . чень . ким, ой за га . ем

зе . ле . чень . ким, гей . гей, бра . ла в до . ва вьон дрібнень . кий

Мені завжди подобалося вийти на гору, проти якої півколом розташувалося село Зятківці, сісти там, опустивши ноги в яр, і слухати вечірні співи, що долітають

¹ Фонди. Збірник 14, Мати в народних піснях, № 27.

в різних кутків села. Це було водночас і відпочинком, і хорошим, уже випробуваним, способом «ловити» сільські пісні. Тут шовечора можна слухати співи годинами. Здалека слів не розбереш, але по мелодії чуєш, якої там співають. І коли почуєш нову мелодію, то або запишеш два-три такти, присвічуючи собі сірниками, або так запам'ятаєш уривки тієї мелодії. Тоді вже йдеш на той куток і записуєш на місці всю пісню. Такий спосіб допоміг «виловити» в селі десяток нових пісень.

Одного вечора на тій горі моє вухо вловило невідому мелодію. Здалека не ясно чути, записати уривки немає як, бо темно і вітер гасить сірники. Доведеться запам'ятовувати. Впіймав лише частину нової мелодії, постарався закріпити її в пам'яті, просвистівши¹ її кілька раз. І зараз же подався на той куток, де співали. Промугикав, просвистав їм отой уривок мелодії, що запам'ятав, і дівчата проспівали мені відому вже баладу на новий мотив.

Це була вже третя мелодія.

Третя мелодія

♩ = 160

Ой за га . ем зе . ле . чень . ким бра . ла в до . ва вьон дрібнень . кий.

бра . ла , бра . ла , би . би . ра . ла , тон . кий го . лос по . до . ва . ла .

Популярні пісні, що користуються успіхом у широких колах населення, треба мати в окремих списках, тримати їх при собі в записній книжечці і при нагоді у великому товаристві нагадувати, підказувати, запитувати, чи не знає хто нової мелодії до тієї чи іншої пісні, зокрема — до балад. За допомогою такого способу через 25 років

¹ До речі, для фольклориста-співака, збирача народних музичних творів, вміння свистіти часто буває необхідно. Збирач мусить обережно поводитися з своїм голосом. Йому ж доводиться і доведеться ще не раз співати там, де треба, де без голосу ніяк не можна обійтись, але коли в співах нема гострої потреби, тоді він використовує музичний інструмент або переходить на свист і дає голосним зв'язкам відпочинок.

після першого запису цитованої балади мені проспівали її на зовсім інший мотив.

Це вже була четверта мелодія.

Четверта мелодія

Ой за га . ем зе . ле . неньким, ой за га . ем
зе . ле . нень . чим бра . ла в до . ва льон дрібнень . кий.

Тепер стає зрозумілим необхідність повторних записів, бо це має особливе значення для дослідників.

7. ДОСЛІДЖЕННЯ НА МІСЦІ

Стационарний збирач усної народної творчості, постійно проживаючи на одному місці, не може тільки записувати, ніби якийсь протокол, все те, чим живе трудовий народ, що він розповідає, оспівує, що він схвалює і що осуджує. Фольклорист не фотограф. Він не тільки фіксує, збирає усну творчість, але і вивчає її, наскільки має можливість. Перед збирачем щоразу виникає ціла низка серйозних і цікавих питань, які часто аж просяться на всебічне їх вивчення. Одні з них легкі, і збирач може їх швидко розв'язати, другі — складніші; над ними доведеться посидіти, може, навіть і роками, а треті йому не під силу, і він тоді залишає їх на розгляд фахівців-дослідників.

Ті питання, які може розв'язати сам збирач на місці, він мусить розробити, це частина його роботи, — це його обов'язок. Розв'язати питання, значить, всебічно його вивчити. А вивчити він зможе при наявності його доброї волі, відповідних знань і, що головне, за допомогою людей.

Головною передумовою продуктивного записування і дослідження того чи іншого народного усного твору є всебічне знання того населення, з яким збирач спілкується. Він мусить добре знати оточення, де він живе і працює;

мусить знати історію, матеріальну і духовну культуру того народу, від якого він записує фольклор, мусить знати його минулий і теперішній побут.

У стаціонарного збирача, — який добре вже знає своє населення, має з ним постійний зв'язок, має по всіх вулицях добрих приятелів різного віку, — є всі можливості для дослідження різних тем, зв'язаних з фольклором.

Всякий збирач несе повну відповідальність за точність кожного свого запису перед тими людьми, від яких він записав, перед широкою громадськістю, перед новими поколіннями, які колись будуть читати його записи, і на решті — перед власною совістю. А тому кожен його запис мусить відповідати дійсності. Коли збирач подає пояснення щодо походження якогось народного усного твору, то він мусить подати незаперечні докази.

Чимало цінних пояснень щодо походження народного усного твору дають самі виконавці. Такі пояснення, безумовно, слід записати, але на них без відповідної перевірки, без додаткових доказів цілком покладатися аж ніяк не можна. Переконано, з спокійною совістю можна стверджувати і підписувати лише те, що цілком доведено.

Жодного усного твору не можна брати ізольовано від того середовища, яке його створило. Щоразу треба шукати причин, які його породили. Ось чому збирач ні в якому разі не може обмежуватися звичайним записом усного твору, не поцікавившись його походженням та побутом, — без цього запис багато втрачає.

Ось, наприклад, записана пісня.

1. Бувайте здорові,
Соснові пороги,
А де проходили
Мої білі ноги.
2. Бувайте, бувайте,
Та не забувайте,
Мене, молодого,
Щораз згадуйте.
3. Спом'яніть ви мене
Хоть раз на деньочок,
А я вас згадаю
Сім раз на часочок.

4. Спом'яніть ви мене
У неділю вранці,
А я вас спом'яну
В полатаній дранці.
5. Спом'яніть ви мене
Хоть коло обіду,
А я вас згадаю,
Як у похід піду.
6. Спом'яніть ви мене
Хоть коло вечері,
А я вас спом'яну
В Херсонській губерні¹.

Сама по собі пісня хороша, але вона вимагає пояснень. Які історико-економічні причини її витворили? Хто і коли її співав? Серед якої групи населення вона побувала? Про який це *похід* тут говориться? і т. д.

А от коли до цієї пісні додати опис і зазначити, що це *традиційна* пісня селянських пролетарів, які в дореволюційні часи щороку завжди її співали саме в той момент, коли виходили великими групами (чоловіки, жінки і молодь) з села, *їдучи в похід на заробітки* в Херсонську губернію, — тоді буде цілком ясна картина. Як довести це? Та треба лише спитати будь-кого з колишніх заробітчанин чи члена їх сім'ї, і кожен вам це підтвердить.

Допитливий збирач на цьому не може зупинитися, не може заспокоїтися. Він зацікавиться питанням — які ж то економічні причини породили щорічний масовий вихід із села на заробітки в далеку місцевість. Почне шукати відповідної літератури, обов'язково прочитає відповідні твори В. І. Леніна, простудіює його працю про розвиток капіталізму в Росії, про перенаселення на Правобережжі, про лихварські відробітки тут, злиденну оплату праці, безробіття, про відносно вищу платню в Херсонській та Бессарабській губерніях і т. п.

Збирач обов'язково розпитає колишніх заробітчанин про їх масові походи на заробітки, про їх зарібки, побут і — *про фольклор заробітчанин*. Для нього це буде «золота жила», нова і цікава сторінка з життя трудового народу в

¹ Фонди. Збірник 6, Народні пісні про строкарів, наймитів та бурлак, № 20.

минулому. Ось тепер пісня «Бувайте здорові, соснові пороги», взята в комплексі історико-економічних умов з в'ясненням причин її походження, стає вже не якоюсь там пісенькою, а важливим документом свого часу.

Такий метод дослідження, безумовно, підвищує кваліфікацію збирача і збагачує його записи. Фольклорист не може тупцювати на одному місці. Він мусить перейти і переходить у галузь етнографії, шукає пояснень, звідки, чому і як появились ті чи інші суспільні явища, що стали причиною появи народного усного твору. Таким чином, збирач стає вже на шлях дослідника, а це неминучий і цілком закономірний етап розвитку його роботи, — це її вищий ступінь.

Візьмемо тепер не окрему пісню, а цілу тему, наприклад: «Нагайочка-дротяночка», що так широко відбита в народних піснях минулого часу. Які причини породили такі пісні? Кажуть, що є такі родини, в яких від діда до онука переходить стара звичка бити жінку і дітей. Знову питання: де захована першопричина такого нездорового явища? Розуміється, пояснення тут треба шукати в історії, в економіці. Як вивчати таке складне питання?

Ця прикра тема зацікавила мене ще в 20-х роках. Вона першою стояла в моєму робочому плані. Спочатку я зробив список тих жінок, яких я в дитинстві ще бачив з синяками, бо їх чоловіки немилосердно били. Першими в списку — мої сусідки: Марина Дзюба і Явдоха Щур. Марина Дзюба.

...Мимоволі пригадую своє раннє дитинство. Добре пам'ятаю, як був я колись дуже хворий, і на той час до нас прийшла сусідка Марина Дзюба і дала мені дві грудочки цукру (тоді для селянської дитини це були дорогі ласощі). Потім вона взяла мене на руки і носила по леваді, доки я не заснув. З того часу ми назавжди залишилися хорошими приятелями.

І ось приходжу до Марини Дзюби. З її домашніх якраз нікого не було вдома, нам ніхто не заважав, і вона розповіла мені свою невеселу біографію.

Вона була сирота. Надокучило їй ходити по наймах, догоджати чужим людям, і вона вийшла заміж за Івана Івановича Дзюбу. А Іван Дзюба — жорстокий чоловік. І по-тверезому і по-п'яному він завжди її люто б'є. Напохвати в нього батіг, — он і зараз він висить на одвірку біля мисника.

Я оглядаю ремінний батіг з гудзами і вишневим гру- бим пужалном. Людям Іван каже, що це — на ягнята. — «А чи не можна, — кажу, — його спалити?» «Ні, не мож- на. Палила кілька раз, а він усе інший робить і ще біль- ше б'є, бо так його навчили». — «Хто ж його так на- вчив?» — «Його дід Мануйло Дзюба». — «Чому ж ви мов- чки терпите і нікому не скаржитесь?» — «Тоді він мене за це заб'є на смерть». І жінка довго розповідає мені про родовід Дзюбів, про кріпаччину, про місцевого поміщика, про його владу.

Крупний польський магнат граф Холоневський мав постійну резиденцію в Зятківцях. Як і всі марнотратні вельможі того часу, граф тримав при дворі силу кріпаків, частина яких складала його охорону. Для того, щоб три- мати покріпачене населення в цілковитій мовчазній по- кірності, граф мав великий загін гайдуків, — сильних і жорстоких людей, спеціально відібраних з місцевого на- селення. Пан їх добре годував, одягав у лакейську фор- му, давав їм плетені ремінні нагаї, а разом з нагаями — і право бити людей, захищати спокій графа. Це були вкрай розбещені люди: п'яниці, злодії, гвалтівники, — справжні кати. Їх руками граф калічив тіло і душу крі- паків.

За кріпаччини Мануйло Дзюба був головним катом у графа Холоневського. Він не одного кріпака скалічив, не одного з світу зігнав. Його люди прокляли з кістками. Все, що він робив у панському дворі, все, що він там пе- рейняв, і з чим ужився, до чого звик, — все те він пов- ністю переніс у свою сім'ю. Він загнав у могилу трьох своїх жінок. Забив свого сина Івана. До дикої сваволі, лайки і бійки він призвичаїв, привчив і своїх онуків, — вони такі ж катюги, як і він.

Марина ще застала Мануйла, коли прийшла у цей страшний двір, і жила при ньому три роки. За її словами, це був розумний і хитрий хапуга, тмурий, мовчазний і богомільний, але його щохвилини треба було остеріга- тися, бо бився він тяжко, і тоді в нього очі блищали, як у п'яного. Всі боялися його і ненавиділи. В другій хатині він тримав своє «начиння»: дибиці, кліші, різноманітні батоги, арапники з сириці, сплетені втрое, вшестеро, вде- в'ятеро з залізними наконечниками, нагаї, сплетені з дроту — оті горезвісні «нагайки-дротянки», «кицьки» — нагаї з гачками на кінці, що тіло рвуть до кісток, — все те,

що в нього залишилося від його попередньої «роботи» за кріпаччини. Тільки після смерті Мануйла оті кріпосницькі атрибути Марина закопала в глибокому яру. Але в сім'ї залишилося старе виховання, звичка битися і — батіг.

— «Чи є ще в селі такі сім'ї?» — питаю її. — «Є. А де ж вони поділися? Отак і дивися, сину, в кого висить батіг на одвірку, то так і знай: це катівський рід». І Ма- рина розповідає про кілька сімей теж з колишніх дворо- вих катів — охоронців графа Холоневського. І справді, як я пригадую, і в тих родинах то батько вбивав сина, то син — батька, брат — брата, чоловік — жінку, жінка — чоловіка, брати билися, судилися і палили хати один од- ному. Навіть по цьому самому вже можна здогадуватись, яке було становище жінки і яке було виховання дітей в таких сім'ях. — «А чи не знаєте ви пісень про «нагайку- дротянку?» — нарешті питаю я Марину. — «А чом же мені їх не знати? Цілий вік прожити під нагайкою і не зна- ти про неї пісень? То кому ж їх і співати, як не мені?..» Від хвилювання вона співати не могла і тільки проказала мені кілька пісень. Ось одна з них:

1. Я ж думала, що п'яниченька не п'є,
А п'яниченька щодня із коршми йде.
2. А ж думала, — нагайочка з мітлиці,
А нагайочка з проклятої сириці.
3. Я ж думала, що нагайочка-китайка,
А нагайочка — проклятая дротянка.
4. Привикай, доню, до п'яниці, привикай.
П'яниця до хати, ти віконечком утікай¹.

...Страшний, гнітючий, старий світ феодально-помі- щницького побуту, дикого свавілля і деспотизму. Тяжка спадщина поміщицького «виховання», поміщицької «культури». Панщина давно скасована, графа вже й за- були, а кріпосницькі пережитки, розбещеність, родинна сваволя, садизм, бійка, матерщина і калічення жінок в окремих сім'ях ще залишалися.

Ось звідки походять пісні про «нагайку-дротянку». Це вже пісні-документи. Це — тяжкий обвинувальний акт старому гнилому минулому.

Записав я був сатиричну казку про «Калачову тучу»

¹ Фонди. Збірник 12, Жінка в народних піснях, № 45.

і прислів'я: «Утік від граду і тучі, а від поганих рук не втік» (так сказав чоловік про погано спечений хліб). В зв'язку з цим виникло одне питання. Градова туча іноді в сільському господарстві завдає величезної шкоди. Якщо градова туча є в казках і в прислів'ї, то не може того бути, щоб про неї не співалося і в пісні. Цікаво, яке тут трактування «Тучі». В кількох місцях я нагадував підказував співачкам це слово, і незабаром мені пошастило записати таку пісню.

1. Ой, піду я ярмом-долиною,
Чи не найду цвіта з калиною.
2. Покотився горіх з ліщиною.
Розлучився козак з дівчиною.
3. Горе, горе, а хто кохається,
А ще гірше, як розлучається.
4. Дай же, боже, дощу громового!
Забий, залляй нелюбого мого.
5. Злини, злини, градовая туча!
Забий, залляй законного мужа.
6. А ввечора свічечка горіла,
Опівночі туча прогриміла.
7. Ой, зринула градовая туча,
Не забила законного мужа.
8. Та не вбила законного мужа,
Тільки вбила, кого я любила.
9. Не забила, на кого просила,
А забила, кого я любила.
10. Лиш того забила, кого я любила,
Лиш того залляла, що вірно кохала¹.

Ось таке трактування «тучі» в народній пісні. Просити стихійну силу — «тучу градовую», щоб вона «забила, залляла законного мужа» — це вже крайній ступінь відчаю скривдженої жінки. По-перше, очевидно були такі причини, що автор (безумовно, — жінка та ще, може, і побита) творить таку пісню. По-друге, і це найголовніше, — видно, були такі обставини, що ця пісня стала співзвучною з переживаннями багатьох жінок, і тому її підхопили і розповсюдили, інакше вона не була б популярна. Цю пісню, як і інші пісні про «нагайку-дротянку», часто співали мені скривджені жінки.

¹ Фонди. Збірник 12, Жінка в народних піснях, № 71.

Був у мене ще один прийом, який я застосовував виключно до тих людей, що близько були мені знайомі, от як Явдоха Зуїха, родичі або хлопці з вулиці. Цей прийом полягає в тому, що серед мови я жартома несподівано прошу: — «Ану, заспівайте пісеньку, яка тільки вам на думку спаде. Перша. І не думайте довго». Подібні несподівані прохання можна ставити не тільки до пісень, а й до казок. Такі психологічні експерименти іноді дають ефектні наслідки. З таким проханням одного разу я звернувся і до Явдохи Щур, жінки, колись жорстоко катованої своїм покійним чоловіком. Вона усміхнулася і тут-таки проспівала:

1. Умер батько — байдуже,
Вмерла мати — байдуже,
Умер милий чорнобривий,
Там-то мені жаль дуже.
2. А за батька дам воли,
А за матір — корови.
А за свого миленького
Дам собачку рябенького.
3. І жив — не любила,
І вмер — не тужила,
І не буду тужити,
Бо не мала з ким жити.
4. Кабаком подзвонила,
А редькою покадила,
А хроном людей приймала,
Бо таке з ним життя мала,
За милого душу
Танцювати мушу¹.

Ось таке маємо логічне завершення горезвісної «нагайки-дротянки».

Такі родини, як Дзюби і Щур, у селі, на жаль, ще є. Навіть стороннім видно, що в них ще панує затхлий дух кріпосницьких пережитків. З цим злом тепер іде посиленна боротьба за допомогою радянських законів, громадськості, школи і нового по-радянському вихованого покоління.

Тут для прикладу взято одну тему про дослідження походження «нагайки-дротянки» в народних піснях. Та-

¹ Фонди. Збірник 20. Гумор і сатира в народних піснях, № 164.

ким способом можна досліджувати й інші пісні і теми, обов'язково обґрунтовуючи їх появу незаперечними фактами, певними свідченнями правдивих людей, а якщо можна, то — й документами.

Робота ця має глибокий зміст. Вона збагачує досвід самого збирача і його записи, зближає його з людьми і дає зацікавленість глибше вивчати життя і творчість трудового народу.

8. ЗАПИСУВАТИ ТІЛЬКИ ТВОРЧІСТЬ ТРУДОВОГО НАРОДУ

Ще спочатку своєї збирацької роботи, коли в мене не було ні підготовки, ні досвіду, ні спеціальної літератури, ні кваліфікованої допомоги, — мені якраз і довелося зіткнутися з таким принциповим питанням: *яка усна творчість народна, а яка не народна*. Це була досить повчальна історія.

Сусід Андрій Щур співав мені всяких пісень, в тому числі — і про Кармелюка — народного героя. Про Кармелюка я вже чув різні легенди і популярну пісню «За Сибіром сонце сходить» уже записав. Але Андрій Щур проспівав мені нову для мене пісню про Кармелюка, в якій... цілком паплюжився образ народного героя.

Це мене сильно здивувало і якось образило. Я завагався: записувати таку пісню, чи ні? Я наперед знав, що цього ніхто не схвалить. Проте так записав її з єдиною думкою: все ж таки це пісня, а може, колись учені на цій підставі зроблять якісь висновки. Коли я запитав Андрія Щура, від кого він навчився цієї пісні (а такі питання завжди треба ставити перед співаками), то він відповів, що навчився від свого діда Омелька Щура.

Справді, за такий запис мене ніхто із знайомих не похвалив. Мої виправдання, посилання на майбутні висновки вчених ніхто не брав до уваги, тільки всі дорікали мені:

— «Чого ти лазиш до Щура? Навіщо записуєш таке паскудство? Таж за це з тебе всі люди будуть сміятися» і т. д.

Тоді я пішов до Явлохи Зуїхи і розказав їй усе. Вона теж не похвалила мене за такий запис і ніби для пояснення проспівала мені таку пісню.

1. Ой, Ганнусю преподобна!
Ой, не слухай дворянина, будеш добра.
2. Бо дворянин — то лешащо.
Зведе тебе, моє серце, на нінащо.
3. Бо дворянин пізно ходить,
Не одну дівчиноньку з ума зводить.
4. Не одну дівчину, не одну влову
На личеньку рум'яненьку, чорноброву.
5. Пізно ходить, пізно ляже,
Не одній дівчиноньці світ зав'яже.
6. Бо дворянин письма пише.
Не одну Ганнусечку з дитям лишить.
7. Чи старшую, чи малую,
Зведе тебе, дівчиноньку молодую.
8. А Ганнуся не слухала,
Таки сіла з дворянином поїхала.
9. Ой, у лісі на дубочку
Колисала дівчинонька сина й дочку.
10. Колисала, говорила:
— Ой, що ж бо я, молоденька, наробила?
11. Колисала, заплакала.
— Чого ж бо я, молоденька, дочекала?
12. Ой, чого я дочекала?
А вже ж моя яра рута ізів'яла.
13. Ізів'яла ще й посохла.
Либонь же я в своїй неньки недоросла,
14. Дочекала дві послугі.
Бідна моя головонько, серце в тузі.
15. Колисала та й плакала:
— Ой, чом же я отця й неньки не слухала,
16. Послухала дворянина,
Тепер мене відцуралась вся родина¹.

Чим характерна ця пісня? Ясно, що вона антидворянська. Її створив трудовий народ. Але для мене на той час вона була цілим відкриттям: те, що в ній говориться про дворянина, Андрій Щур в своїй пісні переносить на Устима Кармелюка...

Тут маємо явну фальсифікацію. Хто ж її вчинив і в якій метою? Питаю Зуїхи, чи вона знала про таку пісню, — «Чом не знала? — каже вона. — Знала, та не хо-

¹ Фонди. Збірник 15, Народні пісні про нещасне материнство, № 39.

тіла тобі казати таку неславу. Нехай його господь скарає на душі і на тілі, хто таке міг видумати. Як ти хочеш докопатися до дна, то піди-но до старого Касяна Дмитренка, він тобі краще від мене розкаже і про цю пісню і про панські «вихвалки».

Мені таки хотілося «докопатися до дна». Намір піти до старого Касяна всі схвалили. Це старий поважний чоловік. Йому можна вірити.

За свідченням Дмитренка Касяна, що його підтвердили й інші зятківецькі старожили, за кріпаччини люди співали своїх пісень, але поміщик-кріпосник граф Холоневський не любив хлопських пісень, а за спів пісні про Устима Кармелюка тяжко карав побоями, бо побоювався, щоб тут не знайшлося Кармелюкових послідовників. На догоду панові дворові прислужники переробляли народні пісні і казки: там, де говорилося про пана, вони, замість слова «пан», «дворянин», «граф», вставляли слово «Кармелюк», і це Холоневському подобалось.

Ось звідки йде паплюження образу народного героя! Ось де коріння фальсифікації!

Чи були такі пісні, в яких вихвалялося пана? Були, тільки їх співали лише в графському дворі. При панському палаці жили такі гайдуки, що вміли складати пісеньки — «вихвалки». В них вихваляли графа, його розкішне життя, і він за це нагороджував своїх співаків. Оскільки дворові підлабузники вихваляли всім ненависного пана, то народ осудив не тільки самі «вихвалки», а й тих, хто їх складав, і тих, хто їх співав. Осуд цей відбувався по-різному: одні пасивно просто замовчували, не співали «вихвалок» і не хотіли їх слухати, інші активно боролися проти них.

Одного разу, наприклад, ще за кріпаччини, в Дмитренкового батька — відставного солдата на святки зібралися чоловіки, між якими було кілька дворових гайдуків, у тому числі — і Щур Омелько. Випивши, двораки почали співати поганих пісень про Кармелюка і надодачу — панські «вихвалки». Обурені кріпаки за «барки» вивели їх з-за стола, і як випихали з хати, то «одвірки двигтіли». За ворітьми гайдуків попередили, що коли вони ще будуть таке співати між людьми, то їх пустять під лотоки. За таке зухвальство кріпаків граф жорстоко покарав, але після того панські посіпаки вже остерігалися в селі співати тих пісень.

Так ще в умовах кріпосницького гніту, трудовий народ боровся за ідейну чистоту своїх усних творів, боровся проти образливої фальсифікації, проти ненависних усім панських «вихвалок». Тепер стає цілком зрозумілим і недовговічність тих усних творів, у яких вихвалявся пан. Такі пісеньки далі графського палацу не виходили, там вони хиріли і пропадали, бо були вони антинародні.

А в той же час у селі кріпаки тоді співали своїх пісень. Співали, оберігали і зберегли. Необмежений деспотизм і самодурство поміщика-феодала, його немилосердний гніт і безпощадна експлуатація викликали гнів трудового поневоленого народу і стали причиною витворення таких усних творів, у яких у прямій протилежності з панськими «вихвалками» виражено обурення скривджених людей. Про це свідчить ось така народна пісня.

1. Через річку, через став
Іван в пана гроші вкрав.
2. Біжить пані та й плаче:
— Вкради й мене, козаче,
3. Пан позбувся грошей, жінки,
Пішов собі у мандрівки.
4. Його Деса¹ зустрічає,
Та все йому в маму лає:
5. — Ой, ти пане косоокий!
Захопив степи широкі.
6. Ти зажер би й світ біленький.
Щоб ти пропав був маленьким!
7. Ой, ти пане, чорт перістий!
Дай же мені попоїсти.
8. Чого люди нарікають?
Чого тебе проклинають?
9. Нащо тебе породили?
Чом в купелі не залили?
10. Не закрив би — ось світ ясенський.
Щоб же ти пропав був ще маленьким!

Ця пісня кріпакам дорого обходилася. За неї, кажуть старожили, за наказом графа Холоневського співака клали на кобилницю, і кати засікали його на смерть.

¹ Деса — міфічне створіння, яке, за народним повір'ям, чортові бока виїло.— Г. Т.

З етнографічних матеріалів, зібраних у с. Зятківцях, видно, що коріння відсталості в свідомості деякої частини населення тягнуться ще від кріпосницького ладу. Адже тут постійно жив граф-кріпосник. В нього були дворові гайдуки, продажні охоронці його спокою, виконавці його волі. На протязі довгого часу цілими поколіннями їх «виховувала» поміщицька «культура». Як граф, так і вони дивилися на труд і на трудове населення з висока, з презирством, вони ні з ким не рахувалися, крім свого пана; вони зневажали й обплювували народну культуру. В них гніздилися всякі нездорові і крайні збочення: дармоїдство і гультайство, ледарство і неробство, брехливість і фальшування, пияцтво і злочинство, розбещеність і розпуста, паразитизм і садизм, розтлінність і аморальність — все це вони своїм прикладом, при звичаюванням і відповідним вихованням передали кожному з своїх дітей і онуків.

Радянська влада дістала від минулого тяжку спадщину. Те, що прищеплювалося тут століттями, не скоро можна викоринити. Кріпаччини, графа Холоневського, Мануїла Дзюби і Шура Омелька давно нема, але залишилися ще поодинокі їх нащадки з старою начинкою, з тяжким вантажем минулого. Їх сили впливу не можна недооцінювати. Між ними є й здібні і співучі особи, вони дещо можуть створити і створюють, але не завжди на користь трудовому народу. Їх усна творчість поширюється спочатку поміж їх однодумцями, а тоді — далі серед іншого населення і, таким чином, змішується з справжньою творчістю трудового народу.

Нарешті, ще одне принципове зауваження. Буваючи на вулицях і вечорницях, на весіллях у хрестинах, я зустрічався з різними людьми і вислуховував усе, в тому числі і сороміцькі пісні, частушки і казки. Про поетичність і художність тут говорити не доводиться. Матеріал грубий, заяложений, огидний. Тут культивується одна тема — сексуальність. Можна з певністю стверджувати, що такий, з дозволу сказати, «фольклор» могла створити тільки група виродженців. Треба зауважити, що творці і розповсюджувачі сороміцьких пісень, казок завжди ховаються, демонструють свій матеріал тільки в своєму вузькому колі, бо в порядній компанії його не сприймуть і осудять. При більш уважному вивченні виявляється, що носіями такого роду усної творчості, як і матеріщини, є

морально вироджені люди. Здебільшого це п'яниці, розпусники, пиньки.

Із усього сказаного випливає важливий висновок: *не все те народне, що буває в народі*. Іншими словами: *не все те, що чуєш серед людей, створено трудовим народом*. Все, що створено не трудовим народом, все, що не підтримується ним, не йде йому на користь, — не народне. Оскільки воно антинародне, то воно не могло пройти і не пройшло через творчу лабораторію трудового народу, а тому не має ні художньої цінності, ні наукової вартості.

Основне правило — «все записувати», «нічого не пропускати» — цілком виправдує себе. Але тут необхідно зробити принципове застереження. Треба *все народне записувати*, нічого *народного* не пропускати, остерігаючись в той же час ворожої фальсифікації.

9. РОЛЬ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ У СПРАВІ ЗБИРАННЯ ФОЛЬКЛОРУ

За 40 років радянської влади культура міста і села має такі досягнення, про які попередні покоління навіть і не мріяли. В селах, наприклад, є учителі, агрономи, медпрацівники, бібліотекарі. Тут є люди, що закінчили середні і вищі учбові заклади, демобілізовані офіцери Радянської армії тощо. Все це грамотні освічені люди. Невже всі вони можуть стояти осторонь від такої важливої і цікавої справи, як збирання і вивчення усної творчості трудового народу?

Поміж трудовим населенням є чимало таких осіб, які люблять і записують кращі фольклорні зразки. Збирачеві фольклору слід мати на увазі, що за наших радянських умов він не одинокий у своїй роботі, як то було колись. Тепер є з ким порадитись. Адже скрізь у містах і селах організовано культурно-освітні установи, — бібліотеки, хати-читальні, клуби, парки культури і відпочинку і т. д. Районні Будинки культури, а також чимало сільських клубів мають таких, наприклад, фахівців, як керівників хору, керівників оркестру, баяністів.

Якщо збирач фольклору ще недостатньо оволодів технікою запису музичних народних творів, то йому слід

звернутися до працівників районного Будинку культури або обласного Будинку народної творчості, які мають відповідну кваліфікацію і можуть допомогти збирачеві своїм знанням та апаратурою механічного звукозапису. Вони завжди охоче будуть сприяти і допомагати йому в цій благородній справі. Адже культурно-освітні працівники кожного району і області зацікавлені в збиранні та в популяризації народної творчості. До речі, вони й самі, разом з учасниками художньої самодіяльності можуть стати прекрасними збирачами фольклору.

При сільських клубах та районних Будинках культури слід організувати літературно-фольклорні гуртки, робота яких, безперечно, дасть позитивні наслідки. Художня література і зібрані хороші зразки народної творчості будуть розвивати здоровий естетичний смак, дадуть певний розвиток, виховуватимуть охоту, любов до збирання фольклору. При добре організованому контакті з масою збирачів сюди постійно і систематично буде надходити цінний матеріал, який щоразу даватиме змогу поновлювати репертуар гуртків художньої самодіяльності: піснями, частушками, коломийками — для хору, танцями — для танцювального колективу. Прислів'я і приказки, загадки, байки і народні оповідання можуть використовуватися в концертних виступах агіткультбригад. Як бачимо, не можна тут забувати про такий благодатний матеріал, як фольклор. Для кожного культурно-освітнього закладу така робота по збиранню фольклору має велике значення, і її аж ніяк не можна недооцінювати.

Збираючи усну народну творчість, *слід звернути особливу увагу на радянський фольклор на актуальну тематику*, що має не тільки художню цінність, а ще й політичне значення. Записаний радянський фольклор, актуальні та оригінальні народні твори не слід затримувати в своїх фондах. Незалежно від того, чи був використаний на місці записаний матеріал, його потрібно чистенько і чітко переписати, відповідно оформити і негайно надіслати до свого обласного Будинку народної творчості, в Центральний Будинок народної творчості (м. Київ, вул. Паризької Комуні, № 17-а) або до Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР (м. Київ, вул. Володимирська, № 55).

В окремих випадках, якщо збирачеві фольклору пощастить записати особливо цікавий й актуальний народ-

ний твір, варто зняти з нього копію і надіслати також до редакції газети, журналу або радіо для якнайшвидшої популяризації цього запису.

Соціалістична культура глибоко проникла в найширші трудящі маси. Робітники, колгоспники, люди фізичної і розумової праці беруть активну участь у різноманітних гуртках художньої самодіяльності. Серед них є й такі, що самі складають вірші, байки, пісні, частушки і музичні твори. Кому-кому, а їм насамперед слід зайнятися збиранням усних народних творів, — це, безперечно, сприятиме їх творчому зростанню. Адже відомо, що найвидатніші творці класичної музики і майстри слова, як Римський-Корсаков, Глінка, Лисенко, Леонтович, Пушкін, Гоголь, Шевченко, Леся Українка, Франко, Грабовський, Горький, Коцюбинський і багато інших людей з світовим ім'ям не тільки цікавилися фольклором, але й записували його. Їх творчі успіхи ґрунтувалися на тісному зв'язку з життям, на знанні культури трудового народу.

Треба прямо сказати: кожен самодіяльний поет і самодіяльний композитор надзвичайно багато втрачає від того, що проходить повз усні народні твори. А скільки він придбав би неоціненного духовного багатства, коли б збирав і глибоко вивчав фольклор! На превеликий жаль, молоді поети і композитори іноді не розуміють або не хочуть зрозуміти цієї давно відомої істини.

10. ШКОЛА—ОРГАНІЗАТОР ЗБИРАННЯ ФОЛЬКЛОРУ

Усна народна творчість може і повинна сприяти такій відповідальній справі, як виховання учнів, молоді. То кому ж і взятися за збирання фольклору і вивчення його кращих зразків, як не вчителям? Тут перед ними стоїть цікава робота, що допоможе їм краще організувати педагогічно-виховний процес, допоможе учням глибше засвоїти програмний матеріал.

Педагог не може пройти байдуже повз сучасний фольклор, у якому відбито любов до своєї Батьківщини, пафос революційного піднесення трудових мас, боротьба з ворогами, героїзм соціалістичного будівництва, очоленого Комуністичною партією, та всеперемагаюча самовіддана праця для блага трудового народу.

Для викладача мови і літератури збирання радянського і дожовтневого фольклору за активною участю учнів складає досить широку ділянку роботи в школі. Учнівські літературні гуртки, фольклорні секції при них (секція пісень, частушок, казок, прислів'їв і приказок, гумору і сатири, загадок, дитячих лічилок, скакалок і т. п.), які організуються на цілком добровільних засадах; тематичні вечори з читанням кращих учнівських записів фольклорних зразків з аналізом їх ідейного змісту, поетичних засобів і художності; випуск стінних газет, загально-шкільних альбомів і журналів з різноманітними фольклорними матеріалами, зібраними і систематизованими самими учнями під керівництвом учителя, — ось такі далеко не вичерпані форми збирання народної усної творчості в школі.

Звичайно, що збирання фольклору силами учнів проводиться не заради граматичних вправ. Це не протокольний запис для підшивки і не самоціль. Фольклор збирається для того, щоб якнайкраще використати його в процесі шкільного навчання і виховання, щоб прищепити учням любов до народу і його творчості.

Працюючи в фольклорних гуртках, учні помаленьку навчаються записувати з уст, набувають певних навиків у такій роботі; вони вже знають, як паспортизувати записаний усний твір, привчаються систематизувати свої записи. І хто може сказати, скільки в кожній школі підрастає здібних і талановитих майбутніх краєзнавців, етнографів і фольклористів!

Радянська молодь є одним з найактивніших носіїв сучасних народних пісень. З теперішньою молоддю далеко легше спілкуватися, ніж то було за попередніх поколінь. Це обумовлюється докорінними змінами в політичному, економічному і культурному житті трудового населення.

Крім зазначених способів збирання усної народної творчості, про які вже говорилося, є ще один спосіб, що його можна використати в школі. Учні й учениці середніх шкіл часто мають свої власні альбоми, в яких записують улюблені вірші, афоризми, цитати з творів, прислів'я і в переважній більшості пісні радянського періоду, що для збирача — найголовніше.

В альбомах є малюнки, розмальовані віньетки, дружні шаржі, карикатури, власні віршики, пісні і частуш-

ки, — тут паперу довірено інтимні почуття, а тому ці альбоми майже недоступні для стороннього ока, їх можуть показати лише найближчому другові. В цьому і полягають усі труднощі.

Можна попросити молодь переписати фольклорний матеріал із своїх альбомів і здати на окремих аркушах, але такий спосіб не виправдує себе. Ніхто з учнів не буде знати, що вже здано учителеві. Йому здадуть сотні однакових пісень, а це вже зайве навантаження і для учнів і для вчителя — адже час у всіх дорогий.

А тому треба переглянути альбоми одній людині. Це може зробити тільки педагог (викладач мови і літератури або класний керівник). Педагог же може побачити ці альбоми лише при одній-однісінській умові: якщо самі учні їх принесуть йому. Для цього є теж тільки один спосіб: педагог мусить стати їм справжнім старшим другом. Ніякими іншими заходами не розкриєш інтимного світу учнів.

Коли учитель стоїть близько до своїх учнів, роками допомагає їм рости, розвиватися, коли в нього з ними хороший контакт, то такі учні можуть зробити своєму учителеві дружню послугу: здати йому на перегляд свої альбоми, а якщо цілком вірять йому, то — й особисті щоденники, де є чимало записаних пісень. До речі, для вчителя це — досить висока атестація.

В альбомах і щоденниках учнів завжди є граматичні і стилістичні помилки. Хай же не подумає викладач зараз же за звичкою попідкреслювати їх червоним олівцем. Тут помилок не виправляють і оцінок не ставлять. Але так і залишити ці помилки педагог не може. Він їх виписує собі на окремий аркуш, зазначивши вгорі прізвище учня, знаходить час, дає тому учневі додаткові завдання з граматики, перевіряє їх і таким чином якоюсь мірою допомагає ліквідувати неуспішність цього учня.

Можуть бути в цих зошитах-альбомах також ідеологічні помилки, зв'язані і незв'язані з поганими піснями. Для педагога це — тривожний сигнал, на який негайно треба реагувати. Він мусить тактовно, по-батьківському роз'яснювати тому учневі, в чому полягає шкідливість таких помилок, і простежити, чи немає рецидиву.

Під час перегляду альбомів виписується новий матеріал, досі ще не записаний. *З чийого альбома, щоденника виписується пісня, на того вона і паспортизується.* Щоб

полегшити роботу, можна тільки скласти список цікавих пісень з кожного альбому і попросити того учня переписати їх на окремих листках у двох екземплярах (один для учителя-збирача, другий — для школи), обов'язково запаспортизувавши їх. У вільний час учень переписує і здає матеріал разом із списком, з якого видно, чи він усе переписав. Після того у вільний час записуються мелодії до цих пісень.

Ті усні твори, що записані з альбомів, умовно назвемо «альбомним» фольклором. Чим він цінний? Насамперед тим, що тут переважає радянська тематика. Все, що співала і співає наша молодь, в тій чи іншій мірі відбито в альбомах. Тут не виключається індивідуальний нахил і смак учня. Навпаки. Як раніше неписьменна людина запам'ятовувала тільки найкращі для неї пісні, так і в альбомах записується не все, а найкраще з точки зору даного учня, найбільш емоційне, причому записи ведуться цілком добровільно, за власним бажанням.

Чи записувати ті пісні, що вже надруковані, що їх чуємо в кіно, по радіо? Безумовно, записувати, якщо вони побутують у народі. Життя показало, що такі пісні, засвоєні народом, розійшовшись по світу, незабаром переробляються, — народ по-своєму їх змінює, шліфує, і розповсюджуються вони не в своїй первісній формі, в якій були надруковані, а з додатками, варіантами в тексті, змінами, варіаціями в мелодії, а це має неабияке значення при вивченні сучасної усної народної творчості.

Отже, школа як організатор збирання фольклору, насамперед — післяжовтневого періоду, може зробити корисну роботу, прищеплюючи і розвиваючи в учнів смак і нахил до збирання народної творчості, до вивчення культури своєї соціалістичної Батьківщини.

11. ЗБИРАННЯ ФОЛЬКЛОРУ В СУСІДНІХ СЕЛАХ

Чи є яка різниця в фольклорі, який побутує в Зятківцях і в навколишніх селах? В чому полягає ця різниця? Ці питання мене давно цікавили. Хотілося об'їхати сусідні села і дізнатися, які там є пісні, казки, і позаписувати новий матеріал. Для мене це нова небувала ще в моїй практиці робота. В фольклорних експедиціях мені ніколи не доводилося брати участь, і я ще не знав, як цю

справу організувати. Для експедиції така робота полегшується тим, що в ній працює бригада, маючи прилади для механічного запису, а тут я сам і без приладів, і є в мене тільки бажання, папір та олівець, правда — і деякий досвід.

Якось так склалося, що саме життя йде мені на допомогу. Зятківецька школа, де я працюю, обслуговує 12 навколишніх сіл. У кожному селі живуть або мої родичі, або добрі знайомі і учні зятківецької школи. Отже, знову: я не сам. Мені допомагають учні, комсомольці, учителі з інших сіл, батьки учнів. Такої допомоги можна щиро побажати кожному збирачеві фольклору, всякій фольклорній експедиції.

В такій справі все залежить від доброї підготовки й організації. Для поїздки в інші села необхідно скласти найдетальніший робочий план на кожне село з точним зазначенням часу, якщо не на години, то обов'язково — на частини дня. В плані конкретно зазначається, в якій послідовності об'їжджати села, які там можуть бути опорні пункти і в кого (прізвище, ім'я), хто персонально там може допомагати і сприяти (прізвище, ім'я), з якими співаками і казкарями там необхідно познайомитися, особливості їх вдачі і смаки (прізвище, ім'я), як уникнути можливих непорозумінь (це має неабияке значення; на чужому селі може знайтися п'яна компанія, яка може зірвати всю роботу, — в цьому мене переконав гіркий досвід); як за короткий час, за два-три дні, а найбільше — тиждень найкраще використати всі можливості, яким способом вичерпати свої заплановані теми і т. д. Щодо тем, то їх потрібно розподіляти на серії, всіх разом не схопиш.

Без участі зятківецьких учнів, що живуть у навколишніх селах, скласти такий план неможливо. З ними детально обговорюються організаційні питання: в кого краще запитати, до кого по черзі переходити, кого вони мають запросити до себе з потрібних співаків і казкарів, як вони при цьому мають нагадувати, підказувати ті чи інші пісні і казки і т. д. Словом, хлопці знають, що тут потрібне, щоб у найкоротший час виконати, якщо не все заплановане, то — якнайбільше частину його.

Тут треба зазначити, що група учнів, яка допомагає мені, у школі від мене не залежить, я не працюю в тих класах, де вони вчать. Все вони роблять цілком добровільно і охоче мені допомагають. На моє прохання вони

записують дома від своїх родичів і сусідів тексти пісень і здають мені на перегляд. Коли пісня оригінальна, мені ще невідома, тоді вона зазначається в плані з прізвищем співачки, і я під час приїзду в те село записую від неї мелодію, звіряючи з раніш записаним текстом. Таким чином, ці учні допомагають мені знайомитися з носіями фольклору свого села, заздалегідь підготувавши їх. Це все, разом узятє, значною мірою полегшує роботу по збиранню усних творів у навколишніх селах. Поїздки в інші села найзручніше робити під час канікул.

Виявляється, це не така вже і трудна справа, як то на початку здавалося. Де є люди, де є молодь, там завжди чути спів, жарти, сміх. Такі обставини дуже сприятливі для збирача. Користуючись своїми давніми прийомами, я викликаю спів нових пісень. В одній хаті записуються пісні, в другій — варіанти, в третій — казки. Проте, їдучи в чуже село, треба бути готовим до різних несподіванок.

На весіллях і вечорницях у сусідніх селах я використовував ще такий випробуваний у своєму селі спосіб збирання пісень. З дому заготовляється якнайбільше аркушків паперу й олівців, які роздаються всім бажаючим з проханням записати кілька своїх улюблених пісень або пісні на будь-яку тему, звичайно, зарані продуману.

Молодь записує, і кожне здає списані листочки, власноручно запаспортизовані. Після такого запису разом проспівують мелодії, які я тут-таки записую, перевіряючи точність текстів. Проходить така робота жваво, з жартами і сміхом.

Звичайно, кожна поїздка в інше село давала хороші результати. В одному селі більше, в другому менше, але з порожньою папкою я звідти не виїжджав. Характерним тут було те, що в навколишніх селах, крім того самого фольклору, що і в Зятківцях, побутовало дещо й нове. І чим далі від Зятківцеь, тим це нове кількісно збільшувалося. Саме оце «дещо нове» слід ретельно збирати.

Кожен запис з іншого села я проспівував, перерисовував своїм зятківцьким співаком. І що ж виходило? Цим я їм підказував, і вони пригадували нові пісні або, на моє велике здивування, співали мені з додатками чи варіантами ті пісні, що я в такому напруженні позаписував у сусідніх селах. Якось із такими записами була цікава історія. Ось одна пісня, паспорт якої доводилося міняти кілька раз.

У сусідньому селі Мелешкові на весіллі від жінок я записав таку пісню:

1. Вже сонце низенько.
Вже вечір близенько.
Ой, прийди, прилини,
Ти ж моє серденько.
2. Ой, прийди, прилини
До нової хати,
А я тебе пустою —
Не почує мати.
3. До хати впускала,
Легенько вдихала.
З хати випускала,
Плакала-ридала.

Такої пісні в мене ще не було. Хоч її мелодія й проста одноголосна, але я радів, що хороша пісня попалася мені. Звичайно, паспортизую її на мелешківських жінок. Але незабаром мені її співають у сусідньому селі Борсуках і додають.

4. З хати випускала,
Плакала-ридала.
Вийшла за ворота,
Правдоньки питала.
5. Вийшла за ворота,
Правдоньки питала:
— Козаче-барвінку,
Чи маєш ти жінку?
6. — Ой маю я жінку,
Ще й діточок троє.
Крається серденько
Як твоє, так і моє.

За встановленим для зручності правилом я паспортизую кожну пісню за останнім співаком, переписую паспорт цієї пісні вже на борсуківських співачок. Через кілька місяців співачки з сусіднього села Гнатівки співають її з таким додатком:

7. Ой, маю я жінку
В далекій країні.
Крається серденько
На дві половини.

Паспортизую вже на гнатівських жінок. А дома, на

мое здивовання, моя старша сестра Настя сміється:— «І за цією піснею тобі треба було ходити по чужих селах! Та я ж її знаю, недавно навчилася на буряках від дівчат з села Антонівки». І добавила на той же мотив:

8. Ой, десь ти, дівчино,
Із паперу звита,
Що ти мене дотримала
До білого світа.

9. — А я не з паперу,
А з самого злота.
Не я тебе держу,
То — твоя охота.

Записую її вже на сестру. Сусідка Параска Полиця, активна моя співачка, каже:— «Це ще їй не кінець, я знаю далі», і доспіває вже на другий голос:

10. Ой, боже мій, боже —
Що я наробила?
В козака є жінка,
А я полюбила.

Паспортизую на Параску Полицю. Моя мама каже:— «І це ще не кінець пісні. Я чула ще так»:

11. Іди ж ти, козаче,
Та не оглядайся.
Хто скаже:— «Добрідень»,
Ти не обзивайся.

12. А іди, козаче,
Яром — долинами.
Хто буде питати,
Скажеш:— «за волами».

Записую на Тетяну Танцюру. Приходять моя родичка і Явдоха Зуїха. Вони знають що пісню від початку до кінця, але знають на зовсім інший голос, який вони чули колись на заробітках у Херсонській губернії. Попередні мелодії вони назвали «старосвітськими» і проспівали всю пісню на інший, третій голос, красивий, розкішний з підголосником, і ще додали такий кінець:

13. — Тепер же я, браття,
Дураком остався,
Що я на чужині
За жінку признався.

14. Тепер мені, браття,
Хоть з моста та в воду,
Бо вже на чужині
Я не маю роду.

15. Дівочья врода
Та все за плечима,
Мені, молодому,
Все перед очима¹.

Нарешті, пісню остаточно зааспортизовано на останніх співачок. Ось так по кілька куплетів, слово по слову люди пригадують і допомагають зібрати в одне ціле те, що зветься піснею. Справа вже не в тому, чи ця пісня співається в Зятківцях, чи в інших селах та місцевостях. Головне: вона є, існує. Її співають, бо вона вражає щирим ліризмом. Тільки для неї народ склав аж три мелодії. Були і такі випадки, що по інших селах люди доповнювали пісні, записані в Зятківцях.

Поїздки в інші села дали цікавий і незаперечний матеріал, на підставі якого можна зробити такі висновки.

1. Фольклор побутує скрізь, де є тільки робочі люди.

2. Той фольклор, що побутує в Зятківцях, є і в інших селах, бо для народної усної творчості бар'єрів нема.

3. Село Зятківці анітрохи не переважає інші села своєю співучістю. Правда, в Зятківцях більше співучих людей тільки тому, що і саме село більше за сусідні села вдвічі, а то й втричі.

4. Поміж зятківчанами є багато носіїв народної усної творчості, як і в інших місцевостях, тільки вони там не виявлені.

5. Коли б стаціонарний збирач фольклору жив не в Зятківцях, а в якомусь іншому великому селі і десятиліттями там збирав фольклор, то результати були б не гірші, як і в Зятківцях.

6. Вихід збирача фольклору за межі його стаціонарно-збирацького пункту природно розширює коло його співаків та оповідачів, а спілкування з навколишнім населенням збагачує його досвід і поповнює його записи пісень і словесного фольклору.

¹ Фонди. Збірник 10, Кохання і розлука, № 44.

12. ОПОВІДАЛЬНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

До словесного фольклору належить ряд народних усних творів, які широко використовуються в побуті за різних обставин, як от: казки, байки, легенди, перекази, оповідання, анекдоти та інші, так звані малі фольклорні жанри — прислів'я, приказки і загадки.

Як і пісенна творчість, так і словесний фольклор відбиває багатогранне життя народу, його трудову діяльність, досвід багатьох поколінь. Тут утверджується мораль трудового народу і висміюється ледарство, неохайність, різні пороки та нездорові побутові явища. Тут і веселий іскристий гумор, і їдка сатира, і невичерпний оптимізм. Такого фольклору збирач аж ніяк не може по-минуті.

На перший погляд здається, що казки записувати значно легше, ніж пісні. Тут, мовляв, нема мелодії, тільки текст, не треба так ретельно пильнувати за кожним складом, як ото буває при записуванні пісні, перевіряти, чи не випало з тексту слово, а з мелодії нота і т. д. і т. п.

Якщо взяти цей бік справи, то казку записувати, звичайно, легше. Але і тут є свої труднощі, властиві цьому жанрові. Дехто думає, що це найлегший вид фольклорного запису; варто тільки уважно вислухати казку, прийти додому і на свіжу пам'ять записати, що чув — і все. Насправді, воно зовсім не так. Такий запис нікому нічого не дає, він не має ніякої наукової цінності. Це буде лише звичайна учнівська вправа з стилістики.

Казка, як і всі інші фольклорні жанри, записується обов'язково під час її виконання, під час самої розповіді, при цьому не можна пропускати жодного звороту, жодного слова. Точніше: казка стенографується. Завдяки цьому в творі зберігається повністю стиль оповідача, не тільки зміст, а й колорит твору, всі його мовні особливості.

Звідси стає ясно, що запис казки згодом по пам'яті тільки даремна трата часу. Ніяка пам'ять не втримає багатства відтінків, інтонаційних прийомів, того забарвлення, які має казка в передачі красномовного оповідача. Запис по пам'яті лише до певної міри збереже сюжетну лінію — кістяк казки і загубить, витравить колорит, художність, емоцію.

Проте навіть найакуратніший стенографічний запис

твору ще повністю не відтворює усної передачі, стилевих особливостей виконання, ритмічності і тембру, інтонації та своєрідної міміки оповідача, що в цілому справляє сильне враження на слухачів. Це можна виконати лише за допомогою чистого механічного запису. На жаль, не всякий збирач має можливість користуватися звукозаписуючим апаратом.

Але це зовсім ще не означає, що ручним способом не можна записувати усний твір з усіма словесними відтінками. Для цього необхідно точно записувати передачу оповідача, а на відведених широких полях аркуша паперу зазначати в примітках, виносках свої зауваження, коментарі, пояснення, які знайде потрібним зробити записувач.

Не відкладаючи на довгий час, ось тепер на свіжу пам'ять дома необхідно переписати свій запис чорнилом, зберігаючи місцеві слова і звороти, і ні в якому разі не додаючи від себе в тексті чогось свого. Все, що йде від записувача, можна і треба писати в примітках, зазначаючи шоразу свої ініціали, щоб було видно, які слова ідуть від оповідача, а які — від фольклориста.

Майже всі ті методи, про які говорилося щодо збирання пісень, легко можна застосовувати і до збирання казок. Кожен словесний твір паспортизується, як і пісня.

Часто зустрічаються такі особи різного віку, які добре вміють розповідати, рясно переплітаючи свою мову приказками та прислів'ями. Вони мають прекрасну вимову, своєрідну інтонацію, багатий тембр голосу і відповідну міміку. Таких людей любо слухати. В розмові з ними завжди треба тримати напоготові папір і олівець. Нема-нема, і враз почувеш від них влучне прислів'я, приказку або якусь приповідку.

Чим більший колектив на зборах, чи при якійсь нагоді тим більша ймовірність зустрічі з такими красномовними людьми — багатими носіями малих словесних творів. Таких людей треба шукати, з ними зустрічатись, їх вислуховувати і записувати від них оте народне багатство.

Дуже добре було б, якби зараз же після запису будь-якого малого словесного твору дати примітку — коментар, за якої обставини це було сказано, у зв'язку з чим,

з якими словами було пов'язано. Тоді цей твір не буде ізольований, відірваний від свого природного зв'язку.

Прислів'я і приказки є постійними супутниками живої мови. Вони можуть стояти на початку будь-якої розмови, як вступ, всередині усної передачі — для поглиблення основної думки, для її підкреслення і в кінці бесіди часто служать висновком.

Досвід багатьох поколінь трудового народу найбільше виражений у прислів'ях і приказках, які складені на основі різних випадків у житті, викладені одним або кількома реченнями, що мають чітко, стисло оформлену думку повчального або застережливого характеру. Наприклад:

Правда не втоне у воді,
Не згорить у вогні.

Говори явно,
То буде тобі гарно.

Поробиш до поту,
То й поїсиш в охоту.

З ким поведешся,
Того і наберешся.

Як бачимо, римовані прислів'я з двох речень відбивають дійсність і трудові взаємини. Часто в подібних народних творах узагальнюються пройдені історичні етапи класової боротьби, про що свідчать ось такі прислів'я:

Радянська сила
Ворога розбила.

Радянській владі
Бідняки раді.

Хоч і кров проливали,
Але волю дістали.

Важка дорога,
Але наша перемога.

Є чимало таких осіб, що не співають, але нема таких людей, які б не вжили будь-якого прислів'я чи приказки в своїй розмові. Це само по собі значно полегшує записування цих усних творів, — для цього варто лише уважно прислухатися до живої мови навколишнього населення.

Загадки складають окремий і досить оригінальний вид усної народної творчості, в якій вони займають почесне місце і заслуговують на відповідну увагу. Реалізм, конкретність, лаконічність і відшліфованість — характерні риси народних загадок.

Всяка загадка має дві частини: сама загадка та її відгадка. Текст загадки завжди побудований у формі розповідного, питального, простого чи складного речення, афоризму, або — цілого віршика. Наприклад:

Батько високий,
Мати низька,
Син кучерявий,
Дочка сліпа.

(Відгадка: *небо, земля, день, ніч*).

Загадка вимагає обов'язкової відповіді. Без розкриття-відгадки вона втрачає своє значення. Самим відгадуванням загадки створюється цікавий момент — в кожного слухача думка напружено працює. За асоціацією виникають різні здогади, припущення, але загадка має лише одну відгадку-відповідь, рідко — дві.

Як правило, люди не люблять, щоб відразу після загадування давали їм готову відгадку. Тут кожен хоче спробувати силу свого розуму, хоч сам розв'язати поставлене завдання, — в цьому ж і полягає смисл загадок. Нерозкрита, нерозгадана загадка не дає ніякого задоволення, бо справа з нею не доведена до кінця.

На одну і ту ж річ, чи природне явище є по кілька загадок у різній редакції. Так, наприклад, із зятківських записів видно: про книжку 5 загадок, про сонце — 6, про дим — 7, про трактор — 8, про сніг — 9, про яйце — 10. Про росу, наприклад, загадується так:

а) Місяць бачив —
Недобачив.
Сонце вкратило, —
Не сказало.

б) Зоря-зірниця
По землі ходила,
Ключі загубила.
Сонце зійшло,
Ключі знайшло.

- в) Ішла жінка до овець,
Загубила гребінець.
Місяць бачив,—
Недобачив.
Сонце взяло
І сховало,
Подрочилось
Та й віддало.

Звідси треба зробити такий висновок, що одна загадка ще не вичерпує всієї теми в цьому жанрі усної творчості, тут може бути і декілька творів з одною відгадкою.

Ріст передової техніки в нашій соціалістичній державі закономірно відбивається в усній народній творчості, в тому числі — і в загадках. Ось як у них трактується сучасна техніка:

1. В землі було,
В заводі кувалося,
Поміж люди кохалося,
На колгоспних ланах
Розгулялося.

(Трактор.)

2. Не косар, а косить,
Не молотарка, а молотить,
Не віялка, а віє,
Не рукате, а в'яже,
Людам всю правду покаже.

(Комбайн.)

3. За ставком,
За млинком
Перебито,
Перевито,
Поставлено,
Заставлено —
Людам на поміч,
Щоби помагало
День і ніч.

(Гідроелектростанція.)

4. Без голови і без тіла
За тисячі кілометрів залетіло.

(Радіохвилі.)

Слід мати на увазі ще й такі загадки, які колись мали одну відгадку, а тепер мають другу, зовсім іншу. До такої категорії належить відома загадка: «Іду, їду, — ні до роги, ані сліду». Колись відгадкою до неї було: «Човен», а тепер у неї є сучасна відгадка — «Літак».

Збирати загадки легше, порівнюючи з піснями, казками і прислів'ями. Але збирати їх найкраще за темами. Це економить час на загадування-відгадування і на систематизацію записаного матеріалу. Можна, наприклад, взяти такі теми: явища природи, рослини, тварини, людина, матеріальна культура з підрозділами: виробничий, громадський, хатній чи особистий.

Варто лише зачепити в колективі дітей і молоді такі теми, як слухачі відразу з великою охотою підхоплюють їх. Над цим вони можуть проводити цілі вечори, беручи активну участь у розгадуванні. Вдало розгадані загадки викликають здивування і сміх. Все це дає не тільки хороший культурний відпочинок, але — й загальний розвиток. Загадки допомагають молоді глибше зрозуміти світ, природні явища, трудові процеси, виникнення речей матеріальної культури. Загадки збагачують людським досвідом, народною мудрістю незлічених поколінь, тренують, розвивають пам'ять, уяву і привчають робити узагальнення. Звідси стає зрозуміло, чому серед дітей і молоді загадки побутують нарівні з хорошими піснями і казками.

Крім пісень, казок, прислів'їв і загадок, у побуті трудового народу ще є ціла низка малих усних творів, які служать прикрасою живої мови, викликаючи бризки сміху. Сюди належать: примовки, приповідки, небилиці, пісенітниці, каламбури, пародії та короткі діалоги-жарти. Не може поминути збирач і дитячого фольклору, як дитячі ігри-забави, баєчки, віршики, пісеньки, скоромовки, імітації (звуконаслідування), лічилки і скачки.

На такий фольклор (до речі сказати, ще не вивчений як слід) треба звернути особливу увагу збирачам і фахівцям-дослідникам тому, що творцями і носіями цього фольклору є наші діти, наша молодь.

Ця книжка не має на меті подати огляд розвитку усної народної творчості. Тут розповідається лише про те, як один збирач фольклору записував матеріал. В зв'язку з цим не можна поминути специфіки роботи збирача у такий важливий переломний період в житті села, як колективізація і перші п'ятирічки.

В цей період мене цікавило не стільки збирання фольклору, як записування історично-побутового матеріалу, а це теж цікава і досить захоплююча робота. Адже на очах відбуваються величезні, в історії ще небувалі зрушення як в економіці, так і в свідомості селянства, у батьків і родичів учнів. А це для кожного педагога складає найцікавіший момент. Адже на очах відбувається культурна революція, причому вона відбувається не тихо і не безболісно. Старе, засуджене історією, не здається, шкодить, де тільки може, занепадає і по частинах у корчах відмирає. Народжується нове, дуже складне, але сильне і голосне. Треба було зразу охопити отой перехід на нові рельси, не пропустити нічого характерного, прогресивного, і водночас думати про усну народну творчість, шукати і вибирувати її. Звідси стає зрозуміло, чому збирання етнографічного матеріалу іноді передує фольклорному; ці категорії нерозривно поєднані між собою, одна другу доповнюють.

В перші роки цього періоду в селі Зятківцях ще не було пісень, в яких відбився б отой великий перелом. Тут поки що співали дожовтневих пісень та революційних пісень періоду громадянської війни. Але із зміцненням радянської соціалістичної держави, з загальним розвитком колгоспного будівництва в селі з'являється нова література, нові пісні, складені радянськими поетами і композиторами, різноманітні усні твори, в тому числі і частушки політичного, антикуркульського, антирелігійного характеру, що служили гострою зброєю в розгорнутій класовій боротьбі.

Тут постійно доводилося мати на увазі, що класовий ворог не спить, що він здатний на будь-яку підлість, навіть на «творчість» певного сорту. «Звідкись» у селі з'являються частушки, приповідки, брудні анекдоти, вістря яких спрямоване проти колгоспного будівництва, проти всього передового. Пам'ятаючи колишній «урок» — фальсифікацію пісні про Кармелюка, я тоді найсуворішим чином переглядав усе, що чув і що приносили мені мої дру-

зі. Тут-таки я переглядав усе через призму — що народне, а що не народне, що політично витримане, а що не витримане, що педагогічно корисне, а що шкідливе, — і записував лише те, що має, з мого погляду, знак «плюс».

І в цей час мене насамперед цікавив новий метод господарювання, нові виробничі відносини. Особливо добре було вивчати новий побут, людські взаємини і збирати нову усну творчість на полі в процесі роботи і під час відпочинку. Тут можна було побачити, почути і відчутти багато цікавого, глибоко змістовного і неперевершеного, що надовго залишалось в пам'яті. І не раз доводилося щиро жалкувати, що не було етнографічно-фольклорної експедиції з магнітофоном і кіноапаратом, щоб зафіксувати і трудові процеси, і відпочинок окремих ланок, їх бадьорі голосисті співи, віртуозну самодіяльність, інсценівки, живі газети, імпровізації експромтом, жарти і розкотистий сміх.

Тут разом працюють, разом полуднують з одного рушника, замість скатерки, разом відпочивають, співають, ведуть гострі суперечки, сміливо критикують і цим виправляють недоліки в роботі, в поведінці окремих осіб. Тут і матеріальна і моральна допомога потерпілому, якщо трапиться якесь нещастя. Найледачіша, розбещена особа пасує перед дружним наступом колективу і боїться її осуду більше, ніж будь-якого. Правління колгоспу і бригадир неспроможні за всіма придивитися, а від своїх товаришів нічого не заховаєш ні в полі на роботі, ні вдома. Так колективний труд виправляє душевні вивихи, перевиховує ледарів, злодіїв, прищеплює їм нову мораль силою своєї правоти. Невже такі речі може пропустити етнограф і фольклорист?

Культурна революція збагатила усну народну творчість села новою тематикою. В фольклорі з'являються нові поняття і дійові особи, яких досі не було ще ні в житті, ні в усній творчості. Це — колгосп, спільна праця, бригада, ланка, трактор, комбайн тощо. Всевнений бадьорий тон, утвердження соціалістичного життя є відмінною рисою нової народної творчості.

Колгоспне життя в нашому селі найкраще відбито в коротких усних творах, які найбільш дохідливі й поширені. Про зміни в свідомості трудового селянства свідчать, наприклад, ось такі прислів'я.

Колгосп.

- а) Хто за колгосп не дбає,
Той кришки збирає.
- б) Колгосп вчить,
Як на світі жити.
- в) Колгоспна сила
Біду зломила.
- г) Гарна доля
З колгоспного поля.

Спільна праця.

- а) Щоб у добрі жити,
Треба чесно робити.
- б) Де робить гурточок,
Там повний куточок.

Бригада, бригадир.

- а) Як у бригаді лад,
То кожний рад.
- б) Як бригадир чухається,
То його мало хто й слухається.
- в) Як ти бригадир,
То подумай за масло і сир.

Ланка.

Де дружна ланка, там добрий урожай.

Трактор.

- а) Трактором орати —
Будеш хліб мати.
- б) Трактором робити —
Лучче в світі жити.

Як і в побуті, так і в усній творчості трудовий народ висміює ледара і прогульника:

- а) Ледар чекає, поки йому зроблять
- б) Ледар ледарює,
Тільки хліб марнує.
- в) Не турбуйся, що рано спати лягаю,
Зате я пізно встаю.
- г) Не бійся, що я пізно виходю на роботу,
Зате я рано її покидаю.

За минулі п'ятирічки в с. Зятківці відбулися кардинальні перетворення в економіці, в побуті села, зокре-

ма — в побуті жінки-колгоспниці, що закономірно відбилося і в фольклорі. Візьмемо для прикладу звичайну приповідку —

— А чи й у вас, як у нас:
Ні жнуть, ні косять,
Комбайна просять,
Ні прядуть, ні тчуть —
І хороше живуть.

(Записано в Зятківцях).

Цю приповідку можна повністю зрозуміти, коли мати на увазі (а етнограф і фольклорист це мусять добре знати), скільки раніше при ручній праці витрачалось сили і часу на жнивях, скільки дівчата і жінки просиджували часу за кужелями та за ткацькими верстатами, виготовляючи доморобне полотно, яке зараз цілком замінив фабричний мануфактурний виріб. Лаконічно виражена в даній приповідці *радість жінки*, жінки, звільненої від тяжких жнивних робіт, від прадідівського кужеля і кустарного верстату, від отих хатніх каторжних робіт, — красномовно свідчить про новий побут колгоспниці. Та про це ж треба скласти симфонії, написати поеми і романи!

Той збирач фольклору, який мало цікавиться трудовим життям навколишнього населення, дуже багато втрачає. Адже тепер обставини зовсім не такі, як були колись. При випадковій зустрічі на вулиці чи й за гостинним столом, що трапляється не щодня, — ніколи того так і стільки не запишеш, як на полі, на виробництві. Фольклорист, він же й етнограф, перебуваючи в гущі трудової маси, як біля основного постійно діючого джерела, записує не тільки усну творчість, але й вивчає матеріальну та духовну культуру в цілому. За це колись йому люди спасибі скажуть.

13. УПОРЯДКУВАННЯ ЗІБРАНОГО МАТЕРІАЛУ

Лише після багатолітнього систематичного збирання фольклору можна і треба його упорядкувати. Якщо збирач спромігся зібрати тисячі великих і малих народних усних творів, витратив на цю роботу роки, то нехай же він докладе ще зусиль на упорядкування зібраного ма-

теріалу, щоб не вийшло так, як приказують музиканти: танцював, танцював і не вклонився.

Упорядкування всіх записів — закономірний і найважливіший етап роботи збирача. Відверто скажемо: хто ж може краще від самого збирача поставитися до його записів? Адже кожен листок, кожен клаптик паперу, точніше — те, що на них записано, пройшло через його руки, увагу, пам'ять і тепер нагадує йому місце, час і тих людей, від яких він записав твір. Для нього це — своєрідний щоденник, по якому він пригадує минулі роки, свою молодість.

Я, наприклад, при розборі своїх записів виявив, що деякі народні твори, мелодії в мене були записані по кілька разів. Це наслідок повторних записів, що робилися через кожні десять років для порівняння з першими записами, які *необхідно зберігати*, незважаючи на їх бездоганний вигляд.

Упорядкувати записаний фольклор — це не тільки начисто переписати кожний усний твір на окремому листку, щоб легше і зручніше було монтувати матеріал, не тільки перевірити, чи не загублена мелодія, чи поставлені на свої місця варіанти і варіації, звірити повторні записи з першими, не тільки переграти, переспівати всі мелодії, переглянути їх розтактовку, виправити всілякі можливі помилки і т. д. і т. п. Все це — технічна справа, лише підготовка до систематизації.

Правда, ця робота копітка і загайна, але її мусить провести тільки сам збирач, який пам'ятає тисячі фактів і може при цьому дещо додати — дати свої примітки, пояснення, коментарі, чого стороння людина ніколи не зробить, бо вона не знає ні місцевих умов, ні тих виконавців, від яких записувалося, ні тих обставин, за яких відбувалися записи.

Перед збирачем-упорядником своїх записів стоїть важке завдання: треба теоретично осмислити весь зібраний матеріал, добре його систематизувати, правильно класифікувати однорідні усні твори і при цьому не потонути в своїх-таки власних записах.

Хочеться весь матеріал упорядкувати якнайкраще, але який же принцип тут узяти за основу? Було б дуже добре, якби під рукою був путящий посібник чи poradник для збирання фольклору та його упорядкування, але в мене не було нічого.

Дорого я тоді дав би за хорошу методологічну пораду, але порадитися нема з ким. Залишити ж усе не упорядкуванням не можна. Шкода багатолітньої праці, шкода своєї молодості, потрачених на такий багатющий матеріал. Тому я спробував сам знайти вірний шлях.

Почав, звичайно, з пісень, бо це найбільша і найтрудніша частина з усіх записів. Тут тексти з варіантами, мелодії в зошитах і на окремих листах. Тут чимало пісень, які співаються на один спільний мотив, а є й такі пісні, що мають по кілька одноголосних і двоголосних мелодій, спеціально складених до одного тексту пісні. Все це глибоко засіло в моїй пам'яті, і я знаю, що цю роботу належить мені самому зробити, використовуючи і записи і свою пам'ять.

Спочатку я упорядкував пісні за тими виконавцями, від яких їх записано. Мені здавалося, що це — вірний спосіб. Але виявилось, що таких співаків-виконавців у Зятківцях і в навколишніх селах — десятки: Від одного записано одну пісню, від другого — 4, від третього — 18 пісень і т. д. Скільки було співаків-виконавців, стільки в мене вийшло рукописів, нічим не об'єднаних. Чи можна назвати таку роботу систематизацією матеріалу? Що це дає? — Анічогосінько. Цей спосіб упорядкування не виправдав себе. Але в цьому я переконався лише тоді, коли закінчив упорядкування за цим способом і потратив марно чимало часу.

Підказали мені добрі люди упорядкувати пісенний матеріал за темами. Як виявилось, це найбільш придатний спосіб, за яким уже остаточно були впорядковані всі рукописи.

Технічно це робиться так. Оскільки перші основні записи проводилися в хронологічному порядку, то для зручності такі зошити пронумеровуються наскрізь. Кожна пісня переписується на окремому листку, а малі твори — на окремих карточках, що в значній мірі полегшує монтаж. На кожну пісню виготовляється карточка, в якій зазначається перший рядок пісні і номер сторінки основного запису.

Коли всі пісні взято на карточки, тоді ці карточки розкладаються на окремі групи — теми: веснянки — до веснянок, історичні — до історичних, російські — до російських, польські до польських, ліричні — до ліричних

і т. д. Тут уже сама пісня показує свою приналежність до тієї чи іншої теми. За основу тут береться зміст пісні. Після цього перевіряється кожна тема по карточках, чи не попала сюди випадково пісня іншого роду, чи всі пісні підходять до цієї теми. Для цього треба пам'ятати зміст усіх пісень.

Всі карточки розподілено на теми. І тільки тепер починається найцікавіша робота — монтаж пісень кожної теми за допомогою карточок. Тут уже настає своєрідна творча робота. Хочеться опрацювати, змонтувати матеріал так, щоб усі пісні кожної теми були внутрішньо пов'язані одна з одною, щоб кожна пісня за своїм змістом була продовженням попередньої і служила місточком для наступної, щоб природно розгорталася струнка сюжетна лінія теми без розриву.

Монтаж-перекладання карточки з одного місця на друге, відшукування для пісні кращого, більш відповідного їй місця в загальному плані, щоб вона природно вросла в тему, зайняла в ній належне їй місце, — це вже не технічна справа. Систематизований таким способом збірник пісень мусить у цілому виражати одну ідею, мусить нагадувати якщо не поему чи повість, то якийсь закінчений твір. Таке опрацювання матеріалу — не тільки цікава робота, це — і хороший відпочинок.

І ось при монтажній роботі виявляється характерне явище. Ті пісні, що раніш, ще під час записування, вважалися «нецікавими» і навіть записувалися неохоче, — тепер стають цінними «місточками» — зв'язками; вони допомагають ліквідувати розриви, вони скріплюють сюжетну лінію теми.

Коли тема змонтована й упорядкована остаточно перевірено, тоді на карточках ставиться порядковий номер у певній послідовності. Такий же номер ставиться відповідно на текстових листках цієї теми і в мелодіях. Якщо ж до одної пісні є декілька мелодій, то кожна з них має однаковий номер з літерними позначками, наприклад: 27-а, 27-б, 27-в, 27-г. В кінці кожної теми, незалежно від її обсягу, пишеться зміст та алфавітний покажчик рукопису з відповідними нумераціями. Кожний збірник-тема для зручності теж занумеровується. В основних записах біля кожної пісні зазначається тема, до якої ця пісня ввійшла, та її порядковий номер в цій темі. Такі відмітки служать контролем, показують, що

пісня не пропущена, не «випала», не залишилася за бортом.

Тоді дублюється карточка. Таким чином, для кожної пісні робляться дві однакових карточки: одна з порядковим номером залишається для рукопису, друга йде в картотеку для загального алфавітного покажчика пісень усіх розділів — тем, усього записаного фольклорного матеріалу. В обох карточках зазначається: перший рядок пісні, збірник та його номер, тема, до якої належить пісня, порядковий номер у рукопису та номер сторінки основного запису.

Карточка має такий вигляд:

Гандзю моя, щибетушечко!
3б. 9, Молодощі-любощі, № 149.
Оригінал стор. 867.

Форма картки проста і зручна. За допомогою такої карткової системи, використовуючи картотеку — загальний алфавітний покажчик, можна швидко відшукати будь-яку пісню в оригіналах — основних записах і в рукописах.

Само собою розуміється, що в цій роботі без упорядкованої картотеки ніяк не можна обійтись.

Саме таким тематичним способом упорядкований мною весь пісенний матеріал, зібраний у селі Зятківцях та в навколишніх селах, що показує зведена таблиця.

№№ пі	Розділи—теми	Загальна кількість	В тому числі	
			Записано в Зятківцях	Записано в інших селах
1	Обрядові пісні	134	134	—
2	Історичні пісні	30	29	1
3	Народні пісні про рекрутчину	60	47	13
4	Чумацькі пісні	20	16	4
5	Народні пісні про бідних і багатих	50	40	10
6	Наймиські і бурлацькі пісні	40	40	—
7	П'яниці в народних піснях	50	43	7
8	Злочинство в народних піснях	50	39	11
9	Молодощі-любощі	200	176	24
10	Народні пісні про кохання та розлуку	200	162	38
11	Весілля	800	800	—
12	Жінка в народних піснях	100	84	16

№№ пп	Розділи — теми	Загальна кількість	В тому числі	
			Записано в Зятківцях	Записано в інших селах
13	Жіноча доля в народних піснях	50	49	1
14	Мати в народних піснях	40	34	6
15	Нещасне материнство	50	42	8
16	Пісні породільні і колискові	30	30	—
17	Ліричні і похоронні пісні	12	12	—
18	Колядки і щедрівки	41	41	—
19	Народні пісні літературного походження	20	18	2
20	Гумор і сатира в народних піснях	200	186	14
21	Руські пісні	50	46	4
22	Руські частушки	85	85	—
23	Радянські пісні і частушки	103	103	—
24	Польські пісні	20	20	—
Разом:		2435	2276	159

За таким же тематичним принципом упорядковані також казки, байки й анекдоти — 928 №№, прислів'я і приказки — 1536 №№ і загадки — 615 №№.

Поряд із цим тут необхідно відзначити таке: від Явдохи Микитівни Зуїхи записано пісень — тисяча вісім (1008), казок, байок і переказів — 156, прислів'їв та приказок — 394, загадок — 45 і чимало етнографічного матеріалу. За пропозицією дирекції Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР я написав біографію цієї оповідачки і співачки («Видатний носій української народної усної творчості — Явдоха Зуїха») і здав до Інституту разом з упорядкованими матеріалами.

Передача упорядкованих фольклорних рукописів до Інституту ще не означає, що із збиранням фольклору усе вже покінчено. Тут до кінця ще далеко. Адже залишилася звичка записувати народні твори, чого від себе вже ніколи не відірвеш. Залишилися оригінали — основні записи фольклору та копії зданих рукописів, над якими ще треба чимало посидіти і попрацювати.

Зібрати в своїй місцевості фольклор і впорядкувати його — це для збирача ще не все. Це — лише частина, правда, досить важлива, але все-таки — частина його роботи. Адже разом із записуванням народної усної твор-

чості збирач з такою ж точністю і переконливістю фіксує й етнографічний матеріал, чого він ніяк не може проминути.

І ось на протязі певного періоду в нього нагромаджується сила цінного і цікавого історично-побутового матеріалу — тисячі записних і перевірених фактів з політичного, економічного, громадського і культурного життя того населення, від якого він, збирач, записав пісенний і словесний фольклор.

Етнографічний матеріал теж необхідно привести в належний порядок. Це мусить зробити сам збирач, який добре вже знає історію, побут, культуру людей свого стаціонарного пункту. Але така робота — упорядкування етнографічного матеріалу, як і впорядкування фольклорних записів — вимагає не тільки глибокої і всебічної обізнаності з життям місцевого населення, треба знати також історико-економічний хід розвитку подій в усій країні, бо місцеві факти, події — лише часточки і наслідки загальної історії цілої держави.

Разом з тим така робота вимагає обізнаності з спеціальною літературою, насамперед — з ленінськими творами. В історичному плані систематизуються, упорядковуються етнографічні матеріали. При цьому широко використовуються фольклорні збірники — теми, які тепер є своєрідними не то довідниками, не то посібниками, не то великою хрестоматією, звідки беруться народні твори як ілюстративний матеріал до того чи іншого суспільно-побутового явища.

Тепер етнографічні і фольклорні матеріали розглядаються комплексно, неминуче і цілком закономірно поєднуються, доповнюють, підкріплюють одно другого і вимагають певного синтезування. Самий процес упорядкування таким способом етнографічного матеріалу, що тягнеться роками, штовхає, примушує набувати знань, шукати кращих методів дослідження, інакше ціла низка цікавих і невідкладних питань буде нерозв'язаною і робота — незакінченою.

Це для збирача — новий етап роботи, його «вища школа».

Такий спосіб опрацювання — поєднання етнографічного матеріалу з фольклорним, наприклад, у мене вилився в нову узагальнену працю — «Історія села Зятківцев».

І, нарешті, востаннє про стаціонарний та експедиційний спосіб збирання народної усної творчості. Звичайно, кожен із них має свої хороші сторони і свої вразливі місця.

Перевага експедиційного способу над стаціонарним полягає в тому, що тут працюють бригади спеціально підготовлених людей, освічених, знайомих з фаховою літературою, широко обізнаних із своєю справою. Тут щоразу в процесі роботи є товариська допомога, кваліфікована дружня порада. Експедиційна бригада записує матеріал механічним способом, що економить час, силу і дає досконалу продукцію.

Вразливим місцем експедиційного способу являється необізнаність фольклористів з місцевим населенням, з його історією, побутом, культурою, як то належить, і короткий час перебування експедиції в даній місцевості.

Припустімо, до якогось населеного пункту, наприклад, до Зятківців, прибула фольклорна експедиція. При всьому своєму найсумліннішому ставленні до збирацької роботи новий чоловік, не знаючи ні умов, ні населення, ніяк не зможе за короткий час підійти до людей так близько, щоб розкрити їх серця. В нього не вистачить ні часу, ні терпіння вислуховувати їх. За командировочний час він не зможе стати «своїм». Тут ніхто його по-материнському не розцілує, перед ним не виплачеться вволю, по-дружньому невимушено не проспівает йому своїх улюблених пісень. Він виїде звідси, так і не дізнавшись, які тут є прекрасні, душевно багаті люди, яка непідкупна чесність, ніжна сердечність сховані під маскою суворої мовчазності, скільки тут збережено духовних цінностей, глибокої народної мудрості, викоханої, вистражданої незчисленною кількістю поколінь, скільки тут непомітних і нікому не відомих героїв, які в умовах тяжкого минулого зберегли душевне здоров'я, моральну силу — і передали те добро в покоління.

Все це він розкрив би, виявив би при одній умові: коли б він залишився тут на тривалий час, тобто коли б він із експедиційного збирача став стаціонарним, постійним.

Стаціонарний спосіб збирання народної усної творчості також має свої вразливі місця, але має і свої переваги. Збирач стаціонарний починає збирацьку роботу цілком добровільно — це його характерна риса, але зате без ніякої спеціальної підготовки — це його біда. Він ще не

знайомий з фаховою літературою, ще глибоко не обізнаний з цією справою. Знання і досвід він набуває в процесі роботи, хоч це й дорого йому обходиться. Приладу для механічного запису в нього нема, і він усе записує ручним способом. Своєчасної кваліфікованої поради, допомоги він не має і свої помилки виправляє сам, як може.

Зате збирач стаціонарний виграє в тому, що він постійно десятиліттями живе на одному місці і має повну можливість вивчити історію, економіку, побут, культурний рівень, минуле і теперішнє не тільки всього населення свого стаціонарного пункту в цілому, але і кожної окремої родини, спостерігаючи і використовуючи на місці різну доступну йому офіційну документацію.

Його робота — не байдуже спостереження протоколіста. Не через віконець пасажирського вагона він дивиться на життя і сприймає його не статично, а в русі, в розвиткові. Стаціонарний записувач фольклору бере активну участь у культурному житті народу. Він спілкується з людьми, буває не тільки на зборах, у хатах, на весіллях, на родинних, на іменинах, а й на роботі, знає людську радість і горе. На його очах відмирає старе, народжується нове. Він має повну можливість збирати усну народну творчість. У цих обставинах і широких можливостях — його головна перевага над учасниками короткочасних експедицій.

Коли ж у нього утвориться хороший контакт з трудовим населенням, то самі люди, зокрема — молодь, допоможуть, підкажуть йому цікавий, змістовний матеріал, і він тут ніколи не буде почувати себе самотнім у своїй роботі, яка завжди дає йому глибоке внутрішнє задоволення, радість корисної праці.

А що може бути вище, благородніше, як самовіддана праця на користь своїй Батьківщині, своєму трудовому народові!

З М І С Т

Від автора	3
1. Початок роботи	5
2. Сприятливі обставини для збирання фольклору	12
3. Специфіка запису народних пісень	18
4. Різноманітність способів збирання народних пісень	34
5. Індивідуальний підхід до оповідачів і співаків	46
6. Повторні записи	51
7. Дослідження на місці	58
8. Записувати тільки творчість трудового народу	66
9. Роль культурно-освітніх закладів у справі збирання фольклору	71
10. Школа — організатор збирання фольклору	73
11. Збирання фольклору в сусідніх селах	76
12. Оповідальна народна творчість	82
13. Упорядкування зібраного матеріалу	91

Редактор *Н. П. Лісовенко*
Художній редактор *О. З. Павловський*
Технічний редактор *М. О. Криволапов*
Коректор *С. М. Пільчевська*

Игнат Трофимович Танцюра
ЗАПИСКИ СОБИРАТЕЛЯ ФОЛЬКЛОРА
(на українском языке)

*

ВФ 15033. Здано на виробництво 15.V.1958 р.
Підписано до друку 18.X.1958 р. Папір 84x108 1/2.
1,61 пап. арк. 5,28 друк. арк. 5,4 обліково-вкл. арк.
Тираж 10000. Зам. 259.

Книжкова ф-ка „Жовтень” Головного Міністерства культури УРСР, Київ, вул. Артема, 23.

3 крб. 25 коп.

**ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА
І МУЗИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ УРСР
КИЇВ — 1958**